Тувинская республиканская библиотека им. Д. О. Кенин-Лопсана

Хүннүң медээлери

БӨГҮН АЖЫТТЫНАР

Бөгүн Кызылга Советтер бажыңынга Тыва Республиканың Дээди Совединин өлчеглиг сессиязы ажылдап эгелээр.

Оон хүн айтырыының төлевилелинде үеним дарый шиитпирлээр ужурлуг чиниг айтырыглары кирип турар. Шак ынчаар депуттар Өртектерниң хостуг апарганы-биле холбаштыр чурттакчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хемчегериниң дугайында, «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң, «Тыва Республиканың бот-догуннаашкыныың экономиктиг үндезининериң хандырарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң, Россия Федерациязы-биле Тыва Республиканың аразында күрүне өнчүзүнүң объектилерин ажылаарының, муниципалитет өнчүзүн тургузарының дугайында болгаш өскедаа айтырыгларны сайгарып чугаалажыр.

Дүүн Дээди Советтиң комитеттери тус-тузында ажылдааш, сессияга кирер айтырыгларны чедир чугаалашкан.

(Бистиң корр.).

САМБОДА—ХЕРЭЭЖЕН СПОРТЧУЛАР

Республиканың бирги чери дээш херээжен спортчулар аразында самбо маргылдаазы эрткен чылын баштайгы удаа болган. Анаа 30 ажыг херээжен самбистер киришкен турган болза, бо удаада анда барык 120 хире аныяктар киришкен. Спорттуң бо хевири үгле Кызылда эвес, харын республиканың барык бүү районнарында сөөлгү үеде сайзырап турар дээрзин бо маргылдаа бадыткаан.

Амгы үеде, рынокче шилчип турар байдалдарда ол хире чергелиг улуг маргылдааларны акша-төгерик, материалдыг үүлдер-биле хандырары белен эвес. Ынчангаш маңаа Тыва Республиканың Аныяктар ассоциациязы (күүсекчи директору Х. Куулар) улуг дузаны көргүскен. Ук ассоциация республиканың экономиказынга үлүүн киирип, аныяк өскенни бүү тала-биле деткиир сорулгалыг ажылдап турар.

Маргылданың кайчаар өткениниң болгаш оон түүнелдериниң дугайында солунуң дараазында номерлериниң номчуп болур силер.

(Бистиң корр.).

ЯРМАРКА ЭРТКЕН

Тыва Республиканың Чоннуң ажыл-биле хандырарының күрүне комитеди болгаш Кызыл хоорайның чоннуң ажыл-биле хандырарының албан чери вакансияларының (хостуг) болгаш ажылдаар черлериниң ярмарказын Культура министерствозунуң Методиктиг төвүнүң бажыңынга эрткен субботада организастаан.

Ук ярмаркага республиканың улуг-улуг бүдүрүлгелериниң, чамдык районнарының чоннуң ажылга хаара тудар талазы-биле албан черлериниң төлээлери, ортумак тускай өредилге черлериниң удуртукчулары киришкен. Анаа ангы-аңгы чылдагаанларның ужурундан ажылга кирип чадаан кижилер, ажылза, өредилгеде хаара туттунмаан аныяктар база бүдүрүлге черин хаап азы ажылдаар кижилериниң санын кызырган чылдагаанындан хосталган кижилер хөйү-биле киришкен.

Ярмаркага эвээш эвес кижилерге аңгы-аңгы ажылдарны сүмелээн, элээн кижилерге ажылче кирер путевкаларны берген болгаш аныяктарга мергежил чедип алыр талазы-биле консультацияларны чоруткан.

(Бистиң корр.).

Тыва Республиканың Чаа-Хөл районун тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Чаа-Хөл районну Чаа-Хөл суур төптүг кылдыр, киирип келген карта өзугаар Улуг-Хем районунуң девискээринин чамдыызының күселибиле тургузар.

2. Тургустунар Чаа-Хөл районунуң составынга Улуг-Хем районунуң Ак-Туруг, Кызылдаг болгаш Чаа-Хөл көдээ Советтерин киирер.

3. Бо доктаалдың 1 пунктузун бадылап бээрин Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиумундан дилээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың январь 22.

ДОКТААЛДЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели Кызыл хоорайның улус өредилге ажылдакчыларының негелделеринге хамаарыштыр № 24 доктаалды бо чылдың январь 22-де хүлээп алган.

Ында айытканы болза:

Улус өредилге ажылдакчыларының дараазында негелделерин шиитпирлээриниң аргаларын сайгарып көөрүн Россия Федерациязының чазаандан дилээр:

школаларның, профтехучилищелерниң, башкы училищезиниң, башкылар билиг бедидер институттуң, школа назыны четпээн уруглар база өске-даа школадан дашкаар албан черлериниң башкыларының, бүдүрүлге өредилгезиниң мастерлериниң, болгумнер удуртукчуларының шалың ставкаларын 1200 рубль чедиргеш, оон улаштыр индексациялап турарын;

школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң ажылдакчыларының ажыл төлевирин: кижизидикчилерниин — айда 2000, техниктиг ажылдакчыларнын — 1500 рубль чедир; школаларның администрация-ажылагый болгаш хандырылга ажылдакчыларының ажыл төлевирин өстүрерин;

школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң кижизиликчилериниң шөлөзининиң хемчээлин 48 хонукка доктаадырын;

улус өредилге ажылдакчыларының пенсиялаар назы-харының кызыгаарын херээженнерге — 50, эр улуска — 55 хар кылдыр доктаадырын.

Улус өредилгезиниң ажылдакчыларынга чурттаар оран-бажыңны халас дамчыдып бээр дугайында негелдени сайгарып көөрүн Тыва Республиканың Дээди Совединден дилээр.

Улус депуттаттарының Кызыл хоорай Совединин күүскому (В. Кара-оол) ажылдалга кирип турар чурттарга бажыннарының 4 хуузун улус өредилге ажылдакчыларынга болгаш башкы училищезиниң башкыларынга тускайлап хуваар.

Улус өредилгезиниң министерствозунга болгаш Кызыл хоорсоветтиң күүскомунга тускай таварылга кылдыр ажыглаттынмаан капитал салыышкыннарның чамдыызын улус өредилге ажылдакчыларынга чурттаар оран-бажың садарыпче углаарын чөпшээрээр.

Саң-хөө министерствозу (К. Ондар), Тываның коммерция-харылзаштырылга компаниязы хоорайның школаларынга ийи автобусту биржалар дамчыштыр садып алырынга дуза көргүзер.

Улус депуттаттарының Кызыл хоорай Совединин күүскому улус өредилге албан черлериниң аъш-чем продуктулары-биле, транспорт, чурттаар оран-бажың-биле, хандырарын, школалар тудуун эжиждер талазы-биле тодаргай хемчегларни хүлээп алыр.

ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗД

Тыванын Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының (ТАСП-ний) I тургузукчу съездизи 1992 чылдың январь 25-те Кызыл хоорайга болуп эртken. Республиканың бүү районнарындан болгаш Кызыл хоорайдан үс аажы делегаттар съездиниң ажылынга киришкен.

ТАСП-ниң организастыг тургузугларынга хамаарышкан кол иletkелди Россияның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының I тургузукчу съездизиниң делегады **А. С. Ооржак** кылган. Тыванын Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының Программа төлевилелиниң дугайында оргкомитеттиң кежигүннери: **С. М. Биче-оолдуң**, Устав төлевилелиниң дугайында — **С. С. Григорьевтиң**, ТАСП-ниң ревизия комиссиязының дугайында дүрүмнүң дугайында — **В. Р. Фельдманның** иletkелдерин съездиниң делегаттары база дыңнап чугаалашкан.

Съездиге тургускан айтырыглар талазы-биле саналонал беришкини эн-не идепкейлиг болган. Делегаттар А. И. Митустуң (Кызыл хоорай), Е. К. Калга-Хөөнүң, М. М. Майдырының (Эрзин), В. Б. Узектиң, Монгуш Мөңгүн-оолдуң (Чөөн-Хемчик), В. Д. Монгуштуң, (Барыын-Хемчик), В. А. Петренконуң, Г. Ч. Ширшиннин, В. Р. Фельдманның, Н. Б. Тыртык-Караның, М. К. Шыырaптың (Кызыл хоорай) болгаш өскелериниң-даа саналдарын съездиниң киржикчилери улуг кичээнгей база сонуургал-биле дыңнаан.

Хүн чурумунга кирген кол айтырыг талазы-биле илеткелди болгаш Тыванын ажылчы чонунуң социалистиг партиязының Программазын база Уставын, партиының ревизия комиссиязының дугайында дүрүмнү съезд үүлдүг деп көргеш, хүлээп алган. Тыванын Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының дээди органы — съезд болуру партияның Уставында көрдүнген.

ТАСП-ниң республика чөвүлелин 45, оон баштаар черин — 9 кижи составыг кылдыр съезд сонгаан. Тыванын чонунуң социалистиг партиязының эөлчежип ажылдаар даргаларынга С. М. Биче-оол, С. М. Достай, А. С. Ооржак, Г. А. Смирнов, Г. Ч. Ширшин, В. Р. Фельдман олар сонгуткан.

Тыванын бүү коммунистерингe кыйгырыгны съезд хүлээп алган. Россияның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязы Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң хүлээп алыкчызы болганда, СЭКП кежигүннерин ТАСП-ниң хүрээлеңинге үгле бүрүткээринин чуруму-биле хүлээп алыр, олариың мурнуку партия стажы хевээр артар.

Бистиң корр.

Республиканың шиитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 18 (14742) 1992 чылдың январь 28, вторник Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

Республиканың улус депуттаттарынга

Тыва Республиканың хүндүлүг улус депуттаттары!

Бистер, Бай-Тайга районнуң херээженнери, Тыва Республиканың Дээди Совединге дараазында медегелди «Шын» солунну дамчыштыр кылып тур бис. Амгы үеде делегейде херээженнер шимчээшкининиң идепкейжип, калбарып турары ынны-даа кайгатпас болур ужурлуг. Ол-ла үеде бистиң Тыва Республикада херээженнериң шиитилел амыдыралга ролюн улуг-ла тоомчалап көрбейн турары бисти кайгадып тур. Республиканың Дээди Совединге турган ие-чаштар, өг-бүлелер, чоннуң кадыын камгалап турган доктаамал комиссияны дүжүргениң оон өскээр канчаар тайылбырлаар боор.

Канчаар-даа алыр болза, делегейде бүү-ле эки, чаагай эгелериниң үнер дээш, магадылалы не кижи-ле болгай. Ниитилелдиң эге чадазы, эге үүрү — өг-бүле база-ла херээженнерге даянган. Бо хүнүнде өртектерни хостуг болдурганы-биле эң аар бирги согуг хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге таварышкан. Ынчангаш өг-бүле, ие-чаштар айтырыы амгы үеним эн чидиг, нарын айтырыы деп демдеглевишаан, Тыва Республиканың улус депуттаттарындан дилээривис болза:

1. Ие-чаштарны, өг-бүлелерни, чоннуң кадыын камгалаар талазы-биле комитетти Дээди Советке тургузары эртежок чугула деп санап, оон даргазынга депутат Зоя Назытыевна Саты катап ажылдадып, оон-биле кады чаа тургустунган херээженнер солуну «Эне сөзүнге» деткимчеден көргүзүп көрүүцер.

2. Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумуна ыяавыла бир херээжен депутат турзун дээш үннериннери берип көрүүцерем.

3. Улус депуттаттарының район Советтериниң күүскомнарының шуптузунга херээженнер килдистерин тургузарының база оларны акшаландырарының айтырыын шиитпирлээринге дузалаарын силерден дилеп тур бис.

Кончуун көрүүцер даан, республикада чаа төрүттүнген бичии чаштарның бир мунунга хамаарыштыр алыр болза, ортумаа-биле хораар чоруу сөөлгү үеде 33.1 хуу, аваларныы—35 хуу өскен. А силер шупту адалар, нелер болгай силер. Биске —херээженнерге күрүнениң, хөй-ниитинин ээ көрүүшкүнү херек. А биске биоги ээлчегде дузалаар ужурлуг улус силер, бистиң депуттаттарывыс-ла болгай силер. Республиканың улус депуттаттарының аразында херээженнер саанныла кижи, ынчангаш ылангыя депутат адалар бистиң дилээрвиске дыңнангыр, кичээнгейлиг боор көрүүцер.

Амыдыралдың бо нарын, берге үеинде бистер, херээженнер, силер-биле демнежип, республиканың келир үези, оон чаагай чоруу дээш бүү күүдүүсү харамнанмайн, калы туржур бис.

Бай-Тайга районнуң херээженнериниң өмүнээзинилер: С. Х. Донул, Ч. А. Саая, Т. Х. Күжүгет, Р. С. Успун, С. У. Байлос, Т. Л. Салчак, А. Д. Улуг-Хаай, А. Н. Салчак, Ч. С. Оолак, Н. Ч. Комбу, Р. С. Хертек болгаш оон-даа өскелер.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл?

УКСААЗЫ СҮТКҮР-ДАА БОЛ

Эрткен 1991 чылдың январь 1-ниң хүнүнде Барыын-Хемчик районнуң «Барлык» совхоз күрүнеге 1287 килограмм сүттү саткан. Оон иштинде Бижиктиг-Хая сүтбараан фермазы 980 килограмм, Адыр-Мажалык сүтбараан фермазы 307 килограмм сүттү саткан. А бо чылдың ол-ла үезинде Бижиктиг-Хая фермазы 430 килограмм, Адыр-Мажалык фермазы 190 килограмм сүттү сүт заводунга дужаган. Эрткен чылын ол-ла үеде 1287 килограмм сүт дужаап турган ажыл-агый бо чылын 600 килограмм бичии-ле ажыг сүт дужааган ышкажыл. Сүт бүдүрериниң ийи катап эвээжеткен-дир.

Сүт саалдазын ажыл-агыйда чүге ол хире кудулатканының чылдагаанын тодарадыры-биле Барыын-Хемчик районнуң АҮК даргазы Э. М. Куулар-биле кады Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазынга барып чорудвус. Бо ферма үгле совхозта эвес, а районда эң дээре дерилгелиг кылдыр туттунган ферма-ла болгай.

Бистиң чораанывыс хүн 180 саар инектен саанчылар 476 килограмм сүт саап алгаш, оозунуң 140 килограммын бызааларга ижирткен. Ол хүн сагган сүттүң хемчээлин ап көөр болза, симменталь үксаалыг бир инектен-не Бижиктиг-Хаяның саанчылары 2 килограмм ынай-ла ажыг сүт саап алган-дыр, а симменталь үксааның инээ дээрге, эн-не эвээш-ле дизе, хүнде 5 килограмм сүт бээр инектир. Инектиң сүткүрү — дылында дижир. Ол инектерни канчаар чемгерип турарыл? Ферманың артыы талазында үш улуг силос оңгарлары бар. Ол оңгарларның бирээзинге эрткен күзүн чүү-даа салбаан. Сенаж-даа, силос-даа кылдыр салыр үве чок болган. Бирээзинге 1000 тонна сенажты кара чашпан холуй үнген сигенден, ам артында, технологиязын хажыдып салганындан күзүн дораан-на изип, ирип калган. Оон чаңгыс килограммын-даа малга чем кылдыр берип, ажыглаар арга чок болган. 2000 тонна силостуг оңгар бар. Оон, харын, инектерни чемгерип турар. Ам ында 200 тонна хире-ле силос арткан. Совхозтуң удуртулгазы ам-даа 1000 тонна силос бар деп меге медээни АҮК-че киирип турар. А херек кырында чүү хире силос барын үстүнде айыттым. Ол-ла медээде 3700 тонна сиген, 34 тонна саван, 38 тонна витаминниг сиген далганы, тараа культураларындан кылган 400 тонна мал чеми бар боop турар. Ол эвээш мал чеми-биле ажыл-агыйның шупту малын канчап чемгерерил? Эрткен күзүн АҮК даргазы Э. М. Куулар «Барлык» совхозтуң удуртукчуларынга Бай-Тайга районнуң «Кызыл-Даг» совхозтан, өртээ чиик турда, силос садып алырын сүмелеп турган. Оон чугаазын херекке албаан.

Фермада бар мал чемин малга берип турары камналга чок болду. Силос инек өдээ-биле холужуп чыдар, саван хээндектээр машиназы үрелген, чемни ылбырадып бээр кухня ажылдавайн турар. Мал чеми эвээште ону хээндектеп, ылбырадып дээш, болбаазырадып бээрге, хоолузу чүгээртээр, мал чиир болгай.

Инек кажааларының ишти өл-шык. Суг дамчыдар хоолайларны каш чыл солуваанындан, дадарып, оон ойбак черлериниң суг дамдылап төктүп турар. Фермага 11 шак үезинде чеде бээривиске, бөлүк саанчылар хөлдендир төктү берген сугну хуущнар-биле даштыгаар үндүруп төп турдулар. Саанчылар, хөөкүйлер, ол шыкка кедер ажылчын хеви чок болдулар. Инектериң ооргазы база өл-шык. Холдарывыс-биле суйбап көрдүвүс. Оларны даштыгаар үндүрерге, дораан-на ооргазы ак шаң кылдыр хыраалап каары чугаажок. Оон ол инектер соокка шыырныгар, аарыыр, дегдирер мындыгла болгай. Черле ынчаш, чемгерилгези багай, өл-шык кажаадан инектер, чеже-даа сүткүр, симменталь үксаалыг болза, канчап сүткүр боор деп.

Кажааларның иштинде дериг-херекселдер орта ажылдавастаан. Суг дамчыдар хоолайлардан суг төктүр деп бижидим, оон кадында инек өдээ үндүрер транспортёрлар моторлары өрттенип калган. Чаңгыс мотор арткан. Ону ол-бо олуй-солуй салып, транспортёрларны ажылдадып турар. Бир эвес ол үрелип каар болза, инек өдээн саанчылар, кадарчылар хол-биле аштаар апаар.

Ажыл-иштиң кандыг байдалдыы ону удуртуп турар кижиден дорт хамааржыр болгай. «Барлык» совхозтуң директору — Россия Федерациязының улус депутады Владимир Сагаан-оолович Монгуш. Хүндүлүг депутадывыс, чок-ла болза, Москвага хуралдаарын соксаткаш, ажыл-ишти холунга быжыг аптар болза, ынчан совхозта-даа, фермада-даа байдал өскерлир дээрзинге бүзүрээр мен. Таптаашкын үезинде ол үрелген 1000 тонна сенаж дээш совхоз директорун та канчап кааптар үве. Ам ол сенаж дээш кым харыысалга үктээр, ону белеткээринге үндүрген хөй акша-төгерикти кым дедир эгидер чүвел?

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

ИЕЗИНИҢ ИЗИН БАСКАН

«Бай-Тал» совхозтуң Туралыг хойжу бригадазында хоочун малчын Маадыр-ие, он ийи уругуңуң иези Сырбык Күжүгетовна Авыр-оол чонунга хүндүткелдиг. Ол чээрби сес чыл дургузунда үгле төрүүр хой кадарып келген. Төрүүр үүс баш хойга онааштыр чыл санында планныг онаалдазын күүседип келген. Хойжу иениң төрээн совхозунга өстүрүп берген малының саны дөрт, беш оранныг санга түнежип. Ажылгыры-биле, ажы-төлүнге үлегерлиг, онаашкан ажылы дээнде, олут-чыдын билбес иелер бистиң аравыста хөй. Оларны бис хүндүлээр, оларга өргааарланыр ужурлуг бис. Ургларының уруглары-биле катай ол үжен ажыг кижиниң ынак авазы, кыргаавазы болуп чоруур. Ургдарыын Сырбык Күжүгетовна ажыл-ишке ынак, чонунуң мурнунга төлептиг кижилер кылдыр кижизиткен. Олардан каш чижек: улуг оглу Борис Ак-Довурак хоорайда ажылдап, КамАЗ мунуп, дүн-хүн дивейн, даг-дүгү сөөртүп, комбинаттың мурнакчы чолаачызы болуп турар. Бир оглу Валерий, кенни Анна, уруу Шолбанмаа, күдээзи Шой-оол иезиниң изин базып, «Бай-Тал» совхозта хой кадарып турарлар. Бо аныяк малчыннар мал чемин четчир кылдыр белеткеп ап, Шындазында кыштаанда эккеп алган. Оларга бо кыш коргунчуг эвес эртип турар. Малдан чаш төл алыр планы — чүстен чүс. Малчынларның кадарган хою мартта оолдап эгелээр. Ынчан хоочун малчын иезиниң деткимчези, арга-сүмези аныяктарга херек апаар. Ону ие четтикпейн манаар.

Каң-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга район.

АНЫЯКТАРГА ҮЛЕГЕРЛИГ

Бин-Хемде Билелигге чеде бээрге, төлептиг ажыл-ишчилер хөй. Зоя Павловна Доңгакты ол суурда сураглыг ажылчын дээр. Мурнунда чылдарда ында сүт-бараан фермазының ажылын удуртуп, саанчылап турган. Анаа ажылдааш, чээрби беш чыл ашкан,

Зоя Павловна мал эмчизиндаа бооп болур. Зоотехникчеп-даа шыдаар кижи. Ам ол малды тарып боозадыр техник болуп, ийи үүс ажыг төрүүр инектиң тарып боозадылгазын чорудуп, оларны хайгаарап, карактап, ашкарып-чемгерип турар.

Эрткен чылдың чазынында Зоя Павловна Бин-Хем районуң техниктериниң конкурузунга барып киришкеш, үшкү шаңналдыг черни алган.

Бригадирлеп турган фермазынга элээн каш аныяктарны саанчылаарынга өөреткен. Ажылга чаңчыктырып, арга-дуржулгазын дамчытканы бир аныяк саанчыны ол бригадирледип каан.

Зояның ачазы күш-ажылга бедик үлегер-чижектиглериниң бирээзи чораан. Ол үжен чылдың дургузунда фермага малчыннап, бригадирлеп келген. Москвада улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге чорааш, муң ажыг рубль-биле база шаңнаткан. Ачазының ажыл-ижин, ооң төлептиг амыдырал-чуртталгазын салгаан Зоя Павловнаның салгакчылары болур аныяк саанчылар бо чылда элээн немешкен. Олар ажылынга Зоя дег кызымактар деп мактадып турарлар.

Ондар ОХЕМЧИК.

ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗД

Тыванын Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының (ТАСП-ний) I тургузукчу съездизи 1992 чылдың январь 25-те Кызыл хоорайга болуп эртken. Республиканың бүү районнарындан болгаш Кызыл хоорайдан үс аажы делегаттар съездиниң ажылынга киришкен.

ТАСП-ниң организастыг тургузугларынга хамаарышкан кол иletkелди Россияның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының I тургузукчу съездизиниң делегады **А. С. Ооржак** кылган. Тыванын Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының Программа төлевилелиниң дугайында оргкомитеттиң кежигүннери: **С. М. Биче-оолдуң**, Устав төлевилелиниң дугайында — **С. С. Григорьевтиң**, ТАСП-ниң ревизия комиссиязының дугайында дүрүмнүң дугайында — **В. Р. Фельдманның** иletkелдерин съездиниң делегаттары база дыңнап чугаалашкан.

Съездиге тургускан айтырыглар талазы-биле саналонал беришкини эн-не идепкейлиг болган. Делегаттар А. И. Митустуң (Кызыл хоорай), Е. К. Калга-Хөөнүң, М. М. Майдырының (Эрзин), В. Б. Узектиң, Монгуш Мөңгүн-оолдуң (Чөөн-Хемчик), В. Д. Монгуштуң, (Барыын-Хемчик), В. А. Петренконуң, Г. Ч. Ширшиннин, В. Р. Фельдманның, Н. Б. Тыртык-Караның, М. К. Шыырaптың (Кызыл хоорай) болгаш өскелериниң-даа саналдарын съездиниң киржикчилери улуг кичээнгей база сонуургал-биле дыңнаан.

Хүн чурумунга кирген кол айтырыг талазы-биле илеткелди болгаш Тыванын ажылчы чонунуң социалистиг партиязының Программазын база Уставын, партиының ревизия комиссиязының дугайында дүрүмнү съезд үүлдүг деп көргеш, хүлээп алган. Тыванын Ажылчы чонунуң социалистиг партиязының дээди органы — съезд болуру партияның Уставында көрдүнген.

ТАСП-ниң республика чөвүлелин 45, оон баштаар черин — 9 кижи составыг кылдыр съезд сонгаан. Тыванын чонунуң социалистиг партиязының эөлчежип ажылдаар даргаларынга С. М. Биче-оол, С. М. Достай, А. С. Ооржак, Г. А. Смирнов, Г. Ч. Ширшин, В. Р. Фельдман олар сонгуткан.

Тыванын бүү коммунистерингe кыйгырыгны съезд хүлээп алган. Россияның Ажылчы чонунуң социалистиг партиязы Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң хүлээп алыкчызы болганда, СЭКП кежигүннерин ТАСП-ниң хүрээлеңинге үгле бүрүткээринин чуруму-биле хүлээп алыр, олариың мурнуку партия стажы хевээр артар.

Бистиң корр.

Парлалга конференциязы

ӨРТЕКТЕР, ХУУЖУДУЛГА БОЛГАШ ӨСКЕЛЕР-ДАА

Эрткен неделя төнчүзүнде Кызыл хоорай Соведи, оон күүскому парлалга конференциязы эрттирген. Ужуражылга үезинде Ю. П. Слободчиков, В. Х. Кара-оол болгаш хооркүүскомнуң адырлар аайы-биле килдистериниң удуртукчулары бараннар өртектери аажок аартай берген үеде чуртталга бажыңнарын, бүдүрүлгелерни, өске-даа объектилерни хуужударының айтырыы тургустуна бергенде чүү кылыр деп турарын, хоорай чурттакчыларының амыдыралы, ажылы-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны чогумчудар талазы-биле алдынып турар чамдык хемчеглер дугайын тайылбырлап, солуннарның болгаш радионуң журналистериниң сонуургаан үүлдеринге харыыны бергеннер.

Кызыл хоорай күүскомунуң даргазы Виктор Кара-оол парлалга конференциязын ажыдып тура, ылаңгыя аъш-чем бараанларынга өртектериниң ой-хемчээл чок өскении, ол колдуунда-ла хоорай чурттакчыларының чедимес байдалдыг кеззэнге берге-лерни таварыштыра бергенин демдеглээш, бо талазы-биле социал камгалал херегин чугаалаан.

Чогум социал камгалал кандыг болурул, бо дугайты чүү кылдынып турарыл? Рынок харылзааларының негелделеринге дүүштүр күүском амдан эгелеп боттуг хемчеглерни ап эгелей берген. Ол эки-дир, ону чогумчалыг бодал кылдыр көөр херек. Дарганың оралакчызы Л. Л. Волгинанын информациязын ёзугаар алыр болза, мындыг: хоорайның эрге-чагырга органнары, хамыктың мурнунда, хөй уруглар-лыг өг-бүлелерни, өскүстерни, инвалидтерни, бот иелерни, студент өг-бүлелерни илередип, оларның дамзызын тургузуп турар. Оларга чогуур дуза көргүзериниң хемчеглери ажылдап кылдынган, Оон-биле кады өөреникчиларниң социал камгалалы хажыызынга артпас. Школалар столоваязынга изиг чем чиириге дуза чедирериби-ле хоорайның ындындала чедиишке бюджединден 370 муң ажыг рубльди ангылаар деп шиитпирни хүлээп алган. Бо дээрге бистиң чаштарыска дыка эки деткимче ышкажыл. А Кызыл хоорайда мырыңай түрүгү байдалдыг 160 ажыг инвалид кижи бар. Оларга сан-хөө база натуралдыг дуза чедирерин Людмила Леонидовна чугаалаан.

Ийет, амгы бо берге үеде хоорай бюджеди дыка ядыы дээрзин күүском даргазы чажырбаан. Ам безин чарыгдалдар орулгадан хөй удаа ажа берген. Байдал ындыгдаа болза, рыноктуң тургуза берген бергелерни өөренип көргеш, күүском чедимес кижилерже сагыш салып, ол кижилер элээн чиик өртектер-биле аъш-чем болгаш үлетпүр бараннарын садып ап болур ийи магазинни чоокку үеде ажыдарын көрүп турар. Бурган өршээ, ындыг-да болзунам, ынчаарла бүтүнем дээрден өске чүү дээр боор. Хооркүүскомнуң талазындан буянныг сеткилдиг база бир демдээ ындыг-дыр. Бо ажылдарда хоорайның депуттаттар корпузунуң киржилгези эвээш эвезин демдеглеп каары артык эвес.

Парлалга конференциязының үезинде бир солун чугаа чер дээш төлевир дугайы болган. Маңаа баштай тайылбырны хоорайның кол архитектору О. В. Байыр-оол берген. Тыва Республиканың «Чер төлевириниң дугайында» хоойлу төлевилелиниң 7 болгаш 8 дугаар чүүлдерин барымдаалап көргеш, Кызыл хоорайның чоокка-вызында черлериниң экологтуг байдалын, чурттаарынга таарымчалыын, эптиин, инженерлиг дерилгезин болгаш өске-даа байдалдарын өөренип көргеш, ону ажыглап турары дээш төлевирлиг саналашкыннарны чоруткан деп, Ольга Васильевна дыңнаткан. Бүү девискээрни 22 районга чарган. Бир дөрбелчин метр чер дээш ооң өртээн балл системазын барымдаалап тодараткан. Район бүрүзүнге хамаарыштыр өртектер түңү аңгы-аңгы болган: 1 рубль 32 көпеектен 5 рубль 04 көпеек чедир. Ынчалза-даа төлевирни чер үндүрүүнүң өртектеринден үш хуу хемчээлди ап санаар. Участок бүрүзүнүң ниити байдалын өөренип көргеш, алды соток чер дээш санаарга, чижээ, Улуг-Хемниң оң талазында дача участоктарының эдлери 63 рубль 40 көпеек, Доге дааның баарында участоктарлыг кижилер 48 рубль 24 көпеек, хемниң солагай талазында черлиг улус 59 рубль 22 көпеек, оон аңгыда Колхозная кудумчузундан ТЭЦ-ке чедир сески районнуу 59 рубль 40 көпеек, Алгы заводундан Чүльдүм кудумчузунга чедир төп районнуу 89 рубль 82 көпеек төлээр. Чер ажыглалының өртээн тодарадырының кежигүннери хуу сектор — «Спутникти» база тодараткан: ниити төлевир 32 рубль 94 көпеек болур. Ынчаарга бо сан-чурагайлар амдыызында «чиг» көргүзүглер-дир. Чүге дээрге «Чер төлевириниң» дугайында» хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың Дээди Совединиң ам болур сессиязынга чугаалажыр, ону аңаа сайгарар. Ынчангаш үстүнде өртектер өскерли берип болурун угааза эки. Өскээр чугаалаарга, олар кажан сессияга хүлээп алдынган соонда күштүг апаар-дыр ийин.

Парлалга конференциязының ужурунда ажылга кирип чадаан кижилер, ажылза, өредилгеде хаара туттунмаан аныяктар база бүдүрүлге черин хаап азы ажылдаар кижилериниң санын кызырган чылдагаанындан хосталган кижилер хөй-биле киришкен.

Ярмаркага эвээш эвес кижилерге аңгы-аңгы ажылдарны сүмелээн, элээн кижилерге ажылче кирер путевкаларны берген болгаш аныяктарга мергежил чедип алыр талазы-биле консультацияларны чоруткан.

(Бистиң корр.).

Рынок экономиказының база бир негелдези — хуужудулга болуп турар. Садыгны, амыдырал хандырылганың бүдүрүлгелерни, чуртталга бажыннарын хуужударының ажылы чоруп турарын хооркүүском даргазы дыңнаткан. Бо чылын садыг бүдүрүлгелериниң дөртен хуузун хуужударын көрүп турар. «Кандыгбир магазин бир бөлүк кижилериниң хуу өнчүзү апаар болза, ынчан бараан аймаа аңаа шаа-биле көстүп келир. Чүге дээрге ажылхеркчи, тывынгыр-сагынгыр кижи аңаа кайын орар деп, бир-ле бараанны тып алырын кызыдар, а оон соонда ону ыяап-ла садыпсаарыштарын бодаар болгай. Дөртен магазин ол хире бүдүрүлгелер-биле керээ чарып алгаш, ажылдап болур. Бир-тээ, ажылды холга алган соонда, канчаар ажыллаарын, бараанны канчаар саарарын олар боттары билир апаар. Ынчаарга хуужудулга ажылын Россия Федерациязының Президентизиниң аңаа хамаарышкан Чарлыынга дүүштүр чорудар бис» дээн бодалды Виктор Хомушкуевич иletkеткен. Ол шын, амгы рынок үезинин негелдезин бидир кижилер оон-биле бүрүн чөпшээрежирлер.

А оон соонда өске-даа айтырыглар тургустунуп келген. Чижээ, Пассажирлер АТБ-зиниң ажылы. Транспорт тударынга чарыгдал артык кезектериниң өртээниң улгатканы-биле орулгадан оранчок ашкан. Чижээ, эрткен чылын ол чарыгдалдарга хереглээри-биле ол бүдүрүлгеге хоорай бюджединден 540 муң рубльди шилчиткен, а бо чылын ындыг дузаның түңү 17 миллион рубль чеде берген. Материалдыг хандырылганың өртээ улгады бээрге, ындыг апаар-дыр. Ам канчаарыл, үүнү кылырыл? Хоорай иштинге автобуска аргыжылга өртээн 50 көпеек чедирер, маршруттарга контролдар тургузарын көрүп турар. Дотацияны оон-биле бичии дуглаар арга бар. Ындыг-даа болза, бүдүрүлгенин удуртукчулары борта хамаарыштыр шиитпирлиг хемчеглер албас болза, оон улуг-ла хор эрээн ажыы чок боор. Ынчангаш: «Орулга киирип алыр дээр болза, бүдүрүлге боду тускайлан ажылдаар ужурлуг» деп, хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиковтуң сөзү эки түннелдиг болгай аан.

Парлалга конференциязының үезинде амыдыралчы болгаш чугула өске-даа айтырыглар дугайында чугаа база болган.

Шавгыр-оол ДОРЖУ.

БОЙДУС КАМГАЛАЛЫ
БҮГҮ ЧОННУҢ ХЕРЭЭ

Чайгаар бүткен бойдус — черлер, суглар, арга-арыглар, а ол ышкаш черлик дириг амытаннар болгаш ол бүгүнүң камгалалы — амгы үеде кайда-даа эң чугула айтырыг апарган. Кижи амытанның бойдуска хамаарылгалыг ажыл-чорудулгалары экология айтырыын шыңгырадып келгенин солун, сеткүүлдерге үргүлчү бижип турарын билир бис. Хоорайлар, суурлар, улуг-улуг бүдүрүлгелер-даа туттунуп, черге ажыл калбарган тудум-на, бистиң калбак делгем чуртувустуң девискээри болгаш агаары-даа үрелишкиннерге таваржып, бокталып база хирленип турар апарган.

Бистиң солуннуң номчукчулары бо темага хөй чагааны бижип чорудуп турарлар. Оларныңчүгле чамдыктарын бөгүн үндүрер-дир бис.

ХҮҮЛЕ ХЕМНИ КАМГАЛААР

Тывада чараш бойдустуг черлер-ле хөй. Оларныңбирээзи Улуг-Хем районнуң девискээринде Хүүле хемниң ужунда ооң эриктеринде калбак азымнер, ооң ан-меңи болгаш балык-байланы бооп турар. Ол шынап-ла, кайгамчыктыг чараш чер чүве.

Ынчаарга О. Манай-оолдуң «Шын» болгаш М. Биче-оолдуң —«Улуг-Хем» солуннарга бо хемниң салым-хуузунуң дугайында-дүвүреп бижээн чүүлдеринге сагыш-сеткил каттыжып, оларга улажып чугаалаар бодаан мен. Бо авторлар Хүүле хемниң бажындан ыяш кезип, белеткеп эгелээр деп турдала, ооң бойдуска болгаш тайга-сынның черлик ацнарынга кайы хире хора чедирип, оът-сиген үнмезинге чедирерин баш удур сагындырган болгай. Бо черде амгы үеде чүү бооп турарыл? Хүүле хемниң бажындан ыяш кезери кидин-не чоруп турар. Күчүлүг трактөрлар мөңгеде шыпшыңчыткан, кайгамчык тайга-сынны саспа бастырып, шуут-ла үрегдеп эгелээн деп болур.

Тус черниң чурттакчылары аңаа бо хире дүвүреп, айтырыг көдүрүп турда, районнуң эрге-чагыргалары болгаш удуртукчулары олче кичээнгей салбааны билдингир-дир. Чүгле «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң профком даргазы Д. Х. Мылдык ол дугайында айтырыг тургускан деп болур. О. Манай-оолдуң «Шын» солунга үнген чагаазын номчуп танышкаш, Д. Мылдык Арыг-Үзүү көдээ Советтиң сессиязынга айтырыгны тургускан. Ооң түннелинде Хүүле хемден тудуг ыяжы кезип болбас дугайында шиитпир хүлээп алдынган чүве болгай. Ооң соонда бо айтырыг талазы-биле чугаа шеглээн.

Ындыг-даа болза тус черни Советиниң ындыг тодаргай шиитпири турза-даа, сөөлгү үеде Хүүле хемден ыяш сөөрткен автомашиналар үзүк-соксаал чокка чоруп турар апарган. Шагаан-Арыг биле Хүүле бажында ыяш кезип эгелээн чер аразындан кандыг-даа хемчегни албас болурга, «Чедерниң» ажыын көрүп чораан кижилер боттарының хууда санальн безин солуннарга бижип, киирип турганын билир бис. Чижээ, ийи чыл буруңгаар Михаил Дамчай бир солунга хөл үстүнде эрткен орукту 50 метр хире черге катап хоорап, үрээштиң ол чериниң кырынга ол хире хемчээлдиг көвүрүг тутса кандыгыл — деп, сүмелээнин номчаан мен. Мээң саналым ооң аңгы. Чүл дээрге чавыааштa бригада турар черде бичии агым суглуг чер бар чорду. Ынчангаш аңаа узуну чүгле 8-10 хире метр көвүрүглүг чалды кылгаш, шыкка суг агар арыктар кылгылап каар болза, хөлче суг ылап-ла немежип кирер деп бодаар мен. Ынчаар кылыр болза, белен болгаш чарыгдал-даа эвээш болур. Черле ынчаш хамык ужур хөлче чүгле сугнуң эвес, харын өл-шыктың немешпези бо айтырыгны болдуруп турар.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.
Барыын-Хемчик район.

ЧЕДЕРНИҢ ТЫНЫН АЛЫР

«Шын» болгаш еске-даа солуннарга бистиң республиканың эң хоочун кадык-шыдылга чери болур «Чедер» курорттуң салым-чолунуң дугайында хөй чагаалар, харын-даа тускай чүүлдер безин сөөлгү чылдарда дыка хөй үнүп, ол темага калбак чугаа бооп турар болгай. Мен бодум ол курорттуң ачы-дуазын көрүп келгенимден бээр элээн үр апарган. Аңаа алдан чылдарның төнчүзүнден эгелээш, сес удаа барып, кадыымны экижидип, дыштаныр аас-кежиктиг болдум. Чогум-на ынчангаш мен Чедер хөлдүң дугайында чугаа болу бээрге, дыка сонуургаар кижи болгай мен. А бо удаада бодум чагаа бижип, ол курорт хөлдүң суунуң сыыгаанынга хараадаарымны идередип, ону канчап камгалап алыр талазы-биле бичии-даа бол, сүмемни кадар бодадым. Ынчангаш бижип олурарым бо.

Чедерниң суунуң деннели кудулап, сыыгап эгелээнден бээр оп-даа чыл ажа берген дизе ажырбас боор. Чүге дээрге ону үргүлчү эскерип тур мен. Хөлдүң «өлүр» дей бергениниң бир демдээ —ооң кыдыында курорт суурында ыяштарның кадып эгелээни болур. Чоннуң чогаалчызы С. Сүрүн-оолдуң «Ногаан ортулукта» безин ол дугайын бижээнин билир мен. 1970 чылдарның эгезинден бээр хөл сыыгап, эриглде олурткан ыяштар күргап турар-дыр. Мынчага чедир курорттар эргеледдери болгаш республиканың эрге-чагыргалары-даа боттуг хемчегни ап четтирипкен турар ужурлуг.

Удуртур органнарның талазынга чолаачы бүрүү-ле хүлле үш чедир рейсти кылып турар-дыр. Олар эртен дең бажындан эгелээш-ле, Арыскан суурнуң кудумчулары-биле хап эртип эгелээр. Моон алгаш көөрге, тус черниң чурттакчыларының болгаш көдээ Советтиң-даа негелдезинче районнуң эрге-чагыргалары, олардың удуртукчулары бичиидаа кичээнгей салбайн турар-дыр.

Бүдүрүлгенин, черле ынчаш бүгү ажыл-агыйның эрге-ажыы дээш-ле оранчурттуң бойдузун үреп, келир үени бодавайн ажылдаар болзувусса, чүү артар боор? Шынап-ла, мурнуңдагызы ышкаш база-ла хамык чүве үрелип, дүвүрээнде хомудап эгелээр-ле бис.

Кадыргы КЫРГЫС.
Арыскан суур, Улуг-Хем район.

АМДЫГААШТАН АРЫГ БОЛДУРАР

Эрткен чылдың июль айда Кызыл районнуң Тере-Хөлге чугула болуушкун демдеглеттинген. Бояй деп черниң аржаан суун чүгле ол черниң эвес, харын база республиканың өске ыракузак районнарының-даа чурттакчыларынга барыгыр чедингир кылдыр дериг түткаш, бараалгаткан. Мен Тес-Хем районнуң Самагалдай суурунда чурттап турар болзумза-даа, аңаа чедип, дыштанып болгаш кадыкшылымны экижидер аргалыг болганымдан ол аржаанның дугайын номчукчуларга сонуургадып бижип олур мен.

Бояй аржааны Тере-Хөлдүң соңгу талазында Салдам хемниң унунда чаяттының тургустунган чер чораан. Ол аржаандан тайга-сын ырак эвес, километр хире черден эгелээн. Черниң бодунуң каас-чаражы аажок, ак-ак хаяларлыг, арга-арыглыг каттарда катчимис өлбек. Ыяштары янзы-бүрү: дыттар, пештер, шивилер үнгүлээн, ан-меңи өлбек, көстүүлеп каап чоргулаар, куштар эмгежок, черлик кеге-бугалар безин ужуп тургулаар чер чораан. Чоок-кавының тайга-сынының баарында Тере-Хөлдүң оргулаажы чаптыла берген чыдар. Хөлдүң кыдыында оът-сиген хөлбеңейнип чыдар, агаарының арыг-чаагайы аажок, ана хостуг тындынар. Бөштейниң, Бояйның алаактары чайгаар бүткен хевээр ногаарарын чыдар черлер болду.

Шак ындыг кара-кара аржаан сугларлыг черде Бояй аржаанында профилакторийни «Тере-Хөл» совхозтуң баштаар чери дерип тургускаш, 1991 чылдың июль бирээден эгелеп ажыглалга киирген. Ында бир-ле дугаарында, аржаанчыларга тускай корпусту, эмнелге пунктүзүн, столоваяны болгаш спорт-күш-культура комплекизин тудуп тургускан болду.

Ол аржаан суглуг черниң тывылган төөгүзүн сонуургап көөрүмге, 1954 чылда эгелээн болган. Ынчаарга 1968 чылда Кызылга парлаттынып үнген «Тываның минералдыг суглары» деп номчуташта геология-минералогия эртемнериниң доктору Е. В. Пинекериң бижээни-биле алырга, Бояй аржааны эм шынарларлыг бүдүмелдерлиг бооп турарын билип алган мен. Ол аржаанны шинчилээрининдаа муриунда тус черниң чону аңаа чайгы үелерде барып, эмнеп турган дээр чораан. Суунга кирип, шаптаттынарындан аңгыда, ында ийи аржаан сугларлыг черлериниң база бары солун бооп турар. Аңаа барган кижилериниң чугаалап турары-биле алыр болза, ук аржаанны ижин-шөйүүдү талазы-биле хоочураан аарыглыг, куянныг, саргарар аарыглыг (гепатит), түстер болгаш хан базыышкыныг аарыглардыг, нерв системадары сулараан кижилерге бо аржаан дыка дузалыг бооп турар. Номда бижээн-ни-биле алырга, бо аржаанның суунда родон, магний, сероводород дээш, ажыктыг бүдүмелдер-ле хөй. Чоннуң чаңчылын өзугаар алырга, бо аржаанга баштайгы чылда чеди-ле хонук кирип, четтирер ужурлуг. Эмненир кижилер Бояй аржаанынга үш чыл улаштыр кирер дээр чораан.

Бо аржаанга аът оруубиле шынаалап чедип болур. Ынчаарга автомобиль-биле чоруур болза 40 ажыг километр. Хөлге четкеш, ооң хемелеп кежерге, 15 хире километр болурун биске чугаалап турган. Эрткен чайын ол профилакторийге баштай 26 майгын турган чүве. Чоорту-ла кижи саны көвүдеп, ийи чүс ажа берген. Республиканың ырак-узак районнарындан келгеннер хөй болган. Дыка хөй кижилер аңаа таваржып, кадыы чүгээртээн. Бодумнуң кадыымның экижип турарын эскерип чору мен.

Сөөлүнде чугаалаксаан түүлүм болза бо профилакторий девискээрин, чоок-кавы арга-ыяшты болгаш үнүштерни, ооң агаарын үреп, хирлендирип бокталдырбазының хемчегларин амдыгаештан шыңгыызыбиле ап эгелээринiң чугулазы болур. Ам безин ында чыгдынган боктарны дораан арыглап-аштаары неттинип турар-дыр. Бояй аржаанының девискээрин херимнеп-кажаалаан-даа болза, аңаа кижилер чедип машина-балгатка турар черни тускайлаары таарымчалыг деп бодаар-дыр мен. Тываның өске черлериниде аржааннарның девискээрлериниң шагда-ла үрелип, баксыраанын чон билир болгай. Ынчангаш бо чаа аржаанны баш удур камгалап, ооң бойдузун ол-ла олчаан арттырары чугула деп бодаар-дыр мен.

Сарыг-оол ИРГИТ.
Самагалдай.
Тес-Хем район.

«КЫШКЫ БАЛЫКТААШКЫГ»

«БОЙДУСТУҢ ТУРАСКААЛЫ»

НИИТИЛЕЛДИҢ АЖЫЛЫ

Бистиң Чөөн-Хемчик районда районнар аразының караа четпестер ниитилели ажылдап турар. Кежигүннерниң саны хөй. Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчикте инвалидтерни хаара тудуп, ажыл, амыдырал чорудулгазы-биле таныжып, инвалидтер ортузунга культура, кижизидилгелиг ажылдарны шаа-биле чорудуп турар, бөлгүмнер ажылы чоруп турар. «Ырлажыылы», «Бажың ажылы кылырының», «Шашки, шыдыраа», «Ыытыр номчулга» бөлгүмнери неделяда план өзугаар болуп турар.

1991 чылдың чазынында организацияның 30 чыл юбилейин демдеглеп эрттирген бис. Эге организацияның бюрозу кварталда 5 катап болуп турар. Бюро хуралынга Караа четпестерниң Москвада Төп комитединиң шиитпирлерин, республикада баштаар черниң шиитпирлери база планнары-биле таныштырып, ол ышкаш инвалидтернiң киирген билдиришкиннерин көрүп, шиитпирни үндүрүп турар.

Эге организация планын өзугаар байырлалдар хуннеринде база ниити хуралдарга боттарының белеткеп алган концерттерин көргүзүп турар. Концерттен аңгыда инвалидтерниң холбиле чазап кылган, даараан, шокарлаан үүлдерин каш удаа организацияга болгаш республика конкурстарынга эрттирип, 1-ги черни ап келген бис. Эрткен чылын Шагаада тыва аъш-чемниң делгелгезин кылып, тыва оюннарга конкурстарны организастап эрттиргилеливис.

Бо чылын чаа чылда база тыва оюннарны эрттирип, улусчу чогаалдың янзы-бүрү кезектерин инвалидтерниң күүсеткени солун болган, Шашки, шыдыраага бажай эвес ойнап, республика маргылдаазынга база барып ойнап турарлар.

Организацияда эң идепкейлиг эштер эвээш эвес. Чижээ, Дагбыш Ооржак, 74 харлыг, Лопсан-Шыырап Ооржак, Делгер-оол Ооржак, Калдар-оол Донгак, Натпит Ондар, Анай-Хаак Монгуш, Александра Ондар, Дарыг Ховалыг, Кызыл-оол Ондар болгаш оон-даа өскелер. Оон ыңай 82 харлыг кырганывыс Дембирел Монгуш чаңгыс-даа хурал үспес, тоол ыдарынга идепкейлиг. Улуг ажылдарны, концерттерни культура ажылдакчызы Н. Сарыглар-биле кады бодум белеткеп турар мен. Концерттиң программазын үениң аайы-биле таарыштыр сценарий-биле белеткеп турар бис.

Эң берге чер Өвүр район бооп турар, күзүн республикада баштаар черниң даргазы А. Д. Седип, М. А. Куулар-биле Өвүрнүң шупту суурларын кезип, инвалидтерге барып, база чаа кежигүннерни дилеп тыпкылаан бис.

Баштаар чер бистиң ажылывыска дузалажып, улуг идигни берип турарын демдеглевес аргажок. Оон ыңай республиканың карак эмчизи көжер комиссия-биле чедип кээп, хыналданы кылган соонда, элээн чаа кежигүннер немешкеннер.

Аарыг улус Кызылче кирип эмчилээринден бергедежир боор-дур. Көжер эмчи комиссиязының удаа-дараа кээп турарын күзээр-дир бис.

Инвалидтерниң аъш-чем талазы-биле алырга чүгээр, Паек чемни келген аайы-биле ап турар, а идик-хеп талазы-биле четпес: улуг дугаарлыг, улуг өртектиг хептер боор, пенсия угжок четпес. Чиик өртектиг хептерден садарын дилээр-дир бис.

Бүгү талазы-биле өөренип көргеш, республикада баштаар черниң даргазы районнуң күүсекчи комитединиң даргазы-биле чөпшээрешкеш, биске банкыда агар санны ажыткан. Бистиң бо агар санывысче хамааржыр районнарның райсобес, күүсекчи комитеттери, көдээ Советтери тус черлерниң организациялары-биле дуружуп, акша дуазын чедирерин дилеп тур бис.

Бистиң агар санывыстың адреси, дугаары:

Дзун-Хемчикский госбанк
16401
Код № 264084
Сбербанк № 7533
Счёт ТПО ВОС № 144.

Бо адресче шилчидерин эш-өөрден диледивис.

М. КУУЛАР
Чадаана хоорай.

ТӨӨГҮНҮ ЧОГААДЫП БОЛБАС

Чок, төөгүнү кажан-даа чогаадып болбас. Төөгү кандыг болган болдур, ону олла хөөзөр, бичии-даа хажыдыышкын, харын немелде, казылда чокка бижипир ужуруг. Бо дээрге төөгү бижиринiң бүгү-делегей принциви-дир. Ук принциптiн негелдезин күүсетпес эрге кымда-даа чок.

Ынчаарга 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага болган репрессияларның дугайында солуннарга эвээш эвес бижээн. Ол дугайында аныяк-даа, хоочун-даа кижилер бижип-ле турар. А Борбак-оолдуң «Элезиннерде боолаашкыннарның» автору — 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага халаптыг болуушкуннарны караа-биле көрүп, кулаа-биле дыннаан, харын ук болуушкуннарның чамдыызынга боду безин киржип, онза ажык судуң техниктиг бижээчизи болуп турган кижи-дир. Ооң сөөлүнде күрүнеин айыл чок черниң органнарынга хөй чылдарда ажылдап, бодунуң холунда төөгүнүң архив материалдарын өөренип, сайгарып келген. Оларның кайызы-даа аңаа журналист мен эвес, төөгүнү хандыр билир болгаш бижипир эргелиг база хүлээлгелиг эштер-дир.

Эртемденiң түүлүн кизээнгейлиг номчуп, сайгарып, «Элезиннерде боолаашкыннар-биле» шүүштүрүп көөрүмге, мындыг карышкак үүлдер бар болду. Бирээде, ТАРН ТК-ның Президиумунуң хуралы 1938 чылдың август 31-де болган кылдыр номнуң автору бижээн, а үүлдүң автору өөрү-ле репрессиялар дугайында чедир бижиттинмээн үүлдер, ылаптыг тодаргайлаттынмаан айтырыглар ам-даа хөй.

Эртемденiң бижээн үүлүнде болгаш хоочунуң номунда айыткан элээн каш фактылар, ай, хүннер дыка карышкак болду. Ийи авторуң кайызынга бистер, номчукчулар, бүзүрээр бис? Мен бодум хуумда кайызынга-даа бүзүрээр мен: бирээзи — төөгүнүң архив материалдары-биле хөй чылдарда ажылдап келген дурукулгалыг эртемден-дир, а «Элезиннерде боолаашкыннарның» автору — 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага халаптыг болуушкуннарны караа-биле көрүп, кулаа-биле дыннаан, харын ук болуушкуннарның чамдыызынга боду безин киржип, онза ажык судуң техниктиг бижээчизи болуп турган кижи-дир. Ооң сөөлүнде күрүнеин айыл чок черниң органнарынга хөй чылдарда ажылдап, бодунуң холунда төөгүнүң архив материалдарын өөренип, сайгарып келген. Оларның кайызы-даа аңаа журналист мен эвес, төөгүнү хандыр билир болгаш бижипир эргелиг база хүлээлгелиг эштер-дир.

Эртемденiң түүлүн кизээнгейлиг номчуп, сайгарып, «Элезиннерде боолаашкыннар-биле» шүүштүрүп көөрүмге, мындыг карышкак үүлдер бар болду. Бирээде, ТАРН ТК-ның Президиумунуң хуралы 1938 чылдың август 31-де болган кылдыр номнуң автору бижээн, а үүлдүң автору өөрү-ле Araттың революстуг партиязының ТК-зының болгаш Биче хурал Президиумунуң каттышкан хуралы кылдыр бижээш, 1938 чылдың август 30-де болган деп айыткан.

Ийиде, репрессияга баштай ынчаарда таварышкан кижилерни кажан тудуп хоругдаанын «Элезиннерде боолаашкыннарның» автору ол номнуң 26-ы арнында демдеглээн. Кара-Сал Биринлейни 1937 чылдың декабрь 18-те тудуп хоругдаан деп номда бижиттинген, а үүлде — декабрь 17-де дээн. Туттуруп хоругдатырган ол кижиниң фамилиязын безин ийи автор ийи өске кылдыр бижээн: номда — Кара-Сал Биринлей, а үүлде — К. О. Пиринлей апарган. Төөгүнүң фактыларын бодунуң туралаанызыбиле ийи өскээр ынчаар чогаадыр эрге бо ийи авторда бар бе деп айтырыг тургустунуп келир-дир.

Оон ынай, Оюн Танчайны 1938 чылдың февраль 18-те тудуп хоругдаан деп, А. Борбак-оол бижээн, а үүлдүн автору эртемден М. Маннай-оол — февраль 20-де тудуп хоругдаан деп бадыткан турар. Ол ышкаш Сат Лопсанны 1938 чылдың июль 31-де тудуп хоругдаан деп номда айыткан, а үүлде «ТАР-ның садыг болгаш үлетпүр министри Сат Базыр-оол оглу Лопсанны 1938 чылдың август 2-де тудуп хоругдаан» деп бижээн. Ол чижектиг өске-даа карышкактар номда болгаш үүлде бар.

Тудуп хоругдаашкыннар дугайында медээ дыннаанда Тывага кижилерниң түрээ 1938 чылдан соңгаар шимирт дээр, сагыш-сеткиличе чарты кадалы берген дег саргыыр апарган үүве. Кижини тудуп хоругдаары — ол дээрге кижиниң үүгле бүгү эргелерин хоругдааны эвес, харын ооң чуртталгазын боогдап, кызааны-дыр. Аңаа холбаштыр хаанныг Россияның хоойлу-дүрүм дүжүметтери безин 1864 чылда канчаар бодап, медеглеп турганын сактып көрээли. Кеземенiң суд чорудулгазының Устав төлевилелинге хамаарыштыр ынчаарда олар мынча деп бижээн: «Тудуп хоругдаары — ол дээрге кижиниң амыдыралындан казыышкын-дыр, кижиниң кандыг-даа күжү ону эгидип, катап тургузуп шыдавас». Ол үениң юристери 128 чыл буруңгаар дыка шын бодап бижээн-дир.

«Тувинская правда» солунуун журналистери-биле дугурушканым өзугаар «Элезиннерде боолаашкыннар-ның» бирги кезээнден элээн каш үзүндүлерни тывазындан орузуче очулдурган, эрткен чылдың ноябрь-декабрьда парлатканымны номчукчулар билир. Ам бир ай безин четпейн чыткаш, ол-ла темага «Тувинская правда» бодунуң арнында-рынга бир өскээр бижий бээрге, ооң хөй муң номчукчулары ону үү деп саанарыл? Солуннуң чогаадыкчы коллективинде, мен бодаарымга, улуг бүрүү чок, авторларга негелдези кошкан ышкаш. Ол солунда юрист О. Иргитен өске тыва дылды билир чаңгыс-даа кижи амдыызында чок. Тываның ырак эвес эрткен үеде төөгүзүн чүгээр билир, амгы үениң литературлуг орус болгаш тыва дылдарын шыдаар хирешаавыс-биле ажыглап шыдаар бистер орус журналист эштеривисти мындыг эпчок байдалга таварыштырып, ооң хөй муң номчукчуларын мегелээриниске таажыр бе, ынчаш?

Бир эвес билбес болгаш шын бижип шыдавас болзунза, ону кылган бичиидаа ажыы чок, харын хоралыг болур. Маңаа холбаштыр Тываның сураглыг чогаалчыларының бирээзи Олег Сувакпиттің телевидение дамчыштыр ийи чыл буруңгаар чугаазы сагыжымга кирип келир-дир: «Демократияның, ажык-чарлыг чорутун үезинде демир-үжүк туткан кижи чогаалчы аңаар, баян туткан кижи — композитор болу бээр мындыг шаг-дыр бо». Ынчалзажок аныяк кижилерниң талантызын боогдап, моондактап болбас болгай. Кижиниң талантызы Айның, Хүннүң Чөөн чүктен үнүп келири ышкаш, орай азы эрте-даа бол демей-ле көстүп келир. Кижиде төрүмелинден чок талант кажан-даа көстүп кээп шыдавас.

Төөгүнүң архив документилерин катап хыынамнадыг өөренип, номда болгаш чүүлде фактыларны шүүштүрерин, дүүштүрерин хүндүлүг эштерге — хоочунга болгаш эртемденге сүмелеп тур мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

Медээлер

Коллективтиг ажыл-агыйлар орнунга

УЛЬЯНОВСК. (СЭТА). Волга хемниң ортаа агымының чоогунда турар тараачыннар ажыл-агыйны эргелеп-башкарарының болгаш, чорударының чаа аргаларын ажыглаар деп шиитпирлеп турар. Амгы үеде көдээ суурларда тараачыннар хуралдары эртип турар. Аңаа көдээге бүдүрүлге чорудулгазының база ажыл-агыйны организастаарының кандыг хевирлерин шилип алырын чугаалажып турар.

Тараачыннарның хөй кезии колхозтар болгаш совхозтарның орнунга кооперативтер, ассоциация азы акционерлиг ниитилелдер кылдыр чаарты организастаарының дугайында шиитпирни хүлээп ап турарлар. Тараачын бүрүзү хуула эт-хөреңгилиг болгаш бодунга быжыглап алганы тускай черлиг болур. Ол өске кижилер-биле бот-орулга-чарылганын негелдерин өзугаар харылажып ажылдаар. Чыл түннелинде санап үндүрген арыг орулгадан бодунуң улуун алыр —маңаа кижи бүрүзүнүң чыл дургузунда чеже хемчээлдиг, кандыг шынарлыг продукцияны бүдүргенин барымдаалаар.

Улуг хемчээлдиг ажылдарны тараачыннар демнежип турган кылыр. Эргелеп-башкарылга аппарады турбас бүгү ажылды соңгулдалы удуртулга үштап-башкарар. Тараачыннар чаа турган ажыл-агыйларының аттарын эде адап эгелээн. Чижээ, Уржум суурга турган «Коммунизмниң тугу» колхозту кооператив кылгаш, адын «Уржум» дээн.

Комбинаттың магазиннери

АМУРДА-КОМСОМОЛЬСК (СЭТА). Өртектерниң өскени чонга улуг бергедээшкиннерни таварыштыра берген. Ол ышкаш ийи чыл дургузунда чеже хемчээлдиг, кандыг шынарлыг продукцияны бүдүргенин барымдаалаар.

Улуг хемчээлдиг ажылдарны тараачыннар демнежип турган кылыр. Эргелеп-башкарылга аппарады турбас бүгү ажылды соңгулдалы удуртулга үштап-башкарар. Тараачыннар чаа турган ажыл-агыйларының аттарын эде адап эгелээн. Чижээ, Уржум суурга турган «Коммунизмниң тугу» колхозту кооператив кылгаш, адын «Уржум» дээн.

Комбинаттың магазиннери

АМУРДА-КОМСОМОЛЬСК (СЭТА). Өртектерниң өскени чонга улуг бергедээшкиннерни таварыштыра берген. Хоорайның эзт комбинады бүдүрген продукциязын бодуу сайгара берген. Хоорайның садыг черлери комбинаттың бүдүрген продукциязынга садыг чарыгдалы дээш 28 хуу немелденi кылгаш, садыг эгелээрге, аъш-чемниң өртээ улам улгаткан.

Комбинаттың ажыткан магазиннериниде эзттен кылган продуктуларның өртээ күрүне садыындан 28 хуу чиик бооп турар. Ол бүдүрүлгенiн директору Борис Пономарев СЭТА-ның корреспондентизинге мынча деп чугаалаан:

— Садыг немелдезиниң хуузун эмин эрттир улгаттырганындан бистiн кылган аъш-чемивис магазиннерге дола берген. Улуг өртектиг колбаса, сосиска аймаан хөйүү садыг аптар шыдалдыг кижилер хонар дээрзи чажыт эвес. Продукциявыстың сайгартынмастай бергени биске база бергедээшкиннерни таварыштыра берген: аъш-чем өлбек, а саарылгазы чок, ооң түннелинде биске акша кирбестээн. А складтарда болгаш соодукчуларда эзт аймаа шуут сыкышпастаан. Бүдүрүлгенiн күүзүн долу ажыглавайн, чамдык өскелерни ажылдатпайн турдувус Совхозтарның эздин база хүлээн албастай берген бис.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, боттарывыс магазиннер ажыттывыс. Чонну аргалыг-ла болза чиик өртектиг чем-биле хандырарла болгай.

ТӨӨГҮНҮ ЧОГААДЫП БОЛБАС

Чок, төөгүнү кажан-даа чогаадып болбас. Төөгү кандыг болган болдур, ону олла хөөзөр, бичии-даа хажыдыышкын, харын немелде, казылда чокка бижипир ужуруг. Бо дээрге төөгү бижиринiң бүгү-делегей принциви-дир. Ук принциптiн негелдезин күүсетпес эрге кымда-даа чок.

Ынчаарга 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага болган репрессияларның дугайында солуннарга эвээш эвес бижээн. Ол дугайында аныяк-даа, хоочун-даа кижилер бижип-ле турар. А Борбак-оолдуң «Элезиннерде боолаашкыннар» деп барымдаалыг (документилиг) тоожузу эрткен чылын 5 муң экземпляр кылдыр парлаттынып, чырыкче үнген. Хөй муң кижи чаа номну улуг сонуургал-биле уткаан. Хоочунуң чугула темалыг номун бедин-биле үнелеп, 1991 чылдың октябрь 17-де «Шын» солунга чаа тоожу бижиттиген дугайында бижээн мен.

Тывага болгулаан репрессиялар дугайында бижиттинген материалдарның аразында бот-боттарынга дүүшпес, будулчак үүлдерниң ам-даа бар болуп турары хомуданчыт. Чижээ, төөгү эртемнериниң кандидады М. Маннай-оолдуң «Тываның төөгүзүнде халаптыг үе-чада» деп үүлүнүн эгези мырыңай чаа, бо чылдың январь 21-де «Тувинская правда» солуннуң ийиги арнында парлаттынды. Эртемденiң бижээнiн улуг сонуургал-биле номчудум. Чүге дээрге Тывага репрессиялар дугайында чедир бижиттинмээн үүлдер, ылаптыг тодаргайлаттынмаан айтырыглар ам-даа хөй.

Эртемденiң бижээн үүлүнде болгаш хоочунуң номунда айыткан элээн каш фактылар, ай, хүннер дыка карышкак болду. Ийи авторуң кайызынга бистер, номчукчулар, бүзүрээр бис? Мен бодум хуумда кайызынга-даа бүзүрээр мен: бирээзи — төөгүнүң архив материалдары-биле хөй чылдарда ажылдап келген дурукулгалыг эртемден-дир, а «Элезиннерде боолаашкыннарның» автору — 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага халаптыг болуушкуннарны караа-биле көрүп, кулаа-биле дыннаан, харын ук болуушкуннарның чамдыызынга боду безин киржип, онза ажык судуң техниктиг бижээчизи болуп турган кижи-дир. Ооң сөөлүнде күрүнеин айыл чок черниң органнарынга хөй чылдарда ажылдап, бодунуң холунда төөгүнүң архив материалдарын өөренип, сайгарып келген. Оларның кайызы-даа аңаа журналист мен эвес, төөгүнү хандыр билир болгаш бижипир эргелиг база хүлээлгелиг эштер-дир.

Эртемденiң түүлүн кизээнгейлиг номчуп, сайгарып, «Элезиннерде боолаашкыннар-биле» шүүштүрүп көөрүмге, мындыг карышкак үүлдер бар болду. Бирээде, ТАРН ТК-ның Президиумунуң хуралы 1938 чылдың август 31-де болган кылдыр номнуң автору бижээн, а үүлдүң автору өөрү-ле Araттың революстуг партиязының ТК-зының болгаш Биче хурал Президиумунуң каттышкан хуралы кылдыр бижээш, 1938 чылдың август 30-де болган деп айыткан.

Ийиде, репрессияга баштай ынчаарда таварышкан кижилерни кажан тудуп хоругдаанын «Элезиннерде боолаашкыннарның» автору ол номнуң 26-ы арнында демдеглээн. Кара-Сал Биринлейни 1937 чылдың декабрь 18-те тудуп хоругдаан деп номда бижиттинген, а үүлде — декабрь 17-де дээн. Туттуруп хоругдатырган ол кижиниң фамилиязын безин ийи автор ийи өске кылдыр бижээн: номда — Кара-Сал Биринлей, а үүлде — К. О. Пиринлей апарган. Төөгүнүң фактыларын бодунуң туралаанызыбиле ийи өскээр ынчаар чогаадыр эрге бо ийи авторда бар бе деп айтырыг тургустунуп келир-дир.

Оон ынай, Оюн Танчайны 1938 чылдың февраль 18-те тудуп хоругдаан деп, А. Борбак-оол бижээн, а үүлдүн автору эртемден М. Маннай-оол — февраль 20-де тудуп хоругдаан деп бадыткан турар. Ол ышкаш Сат Лопсанны 1938 чылдың июль 31-де тудуп хоругдаан деп номда айыткан, а үүлде «ТАР-ның садыг болгаш үлетпүр министри Сат Базыр-оол оглу Лопсанны 1938 чылдың август 2-де тудуп хоругдаан» деп бижээн. Ол чижектиг өске-даа карышкактар номда болгаш үүлде бар.

Тудуп хоругдаашкыннар дугайында медээ дыннаанда Тывага кижилерниң түрээ 1938 чылдан соңгаар шимирт дээр, сагыш-сеткиличе чарты кадалы берген дег саргыыр апарган үүве. Кижини тудуп хоругдаары — ол дээрге кижиниң үүгле бүгү эргелерин хоругдааны эвес, харын ооң чуртталгазын боогдап, кызааны-дыр. Аңаа холбаштыр хаанныг Россияның хоойлу-дүрүм дүжүметтери безин 1864 чылда канчаар бодап, медеглеп турганын сактып көрээли. Кеземенiң суд чорудулгазының Устав төлевилелинге хамаарыштыр ынчаарда олар мынча деп бижээн: «Тудуп хоругдаары — ол дээрге кижиниң амыдыралындан казыышкын-дыр, кижиниң кандыг-даа күжү ону эгидип, катап тургузуп шыдавас». Ол үениң юристери 128 чыл буруңгаар дыка шын бодап бижээн-дир.

«Тувинская правда» солуннуң журналистери-биле дугурушканым өзугаар «Элезиннерде боолаашкыннар-ның» бирги кезээнден элээн каш үзүндүлерни тывазындан орузуче очулдурган, эрткен чылдың ноябрь-декабрьда парлатканымны номчукчулар билир. Ам бир ай безин четпейн чыткаш, ол-ла темага «Тувинская правда» бодунуң арнындарынга бир өскээр бижий бээрге, ооң хөй муң номчукчулары ону үү деп саанарыл? Солуннуң чогаадыкчы коллективинде, мен бодаарымга, улуг бүрүү чок, авторларга негелдези кошкан ышкаш. Ол солунда юрист О. Иргитен өске тыва дылды билир чаңгыс-даа кижи амдыызында чок. Тываның ырак эвес эрткен үеде төөгүзүн чүгээр билир, амгы үениң литературлуг орус болгаш тыва дылдарын шыдаар хирешаавыс-биле ажыглап шыдаар бистер орус журналист эштеривисти мындыг эпчок байдалга таварыштырып, ооң хөй муң номчукчуларын мегелээриниске таажыр бе, ынчаш?

Бир эвес билбес болгаш шын бижип шыдавас болзунза, ону кылган бичиидаа ажыы чок, харын хоралыг болур. Маңаа холбаштыр Тываның сураглыг чогаалчыларының бирээзи Олег Сувакпиттің телевидение дамчыштыр ийи чыл буруңгаар чугаазы сагыжымга кирип келир-дир: «Демократияның, ажык-чарлыг чорутун үезинде демир-үжүк туткан кижи чогаалчы аңаар, баян туткан кижи — композитор болу бээр мындыг шаг-дыр бо». Ынчалзажок аныяк кижилерниң талантызын боогдап, моондактап болбас болгай. Кижиниң талантызы Айның, Хүннүң Чөөн чүктен үнүп келири ышкаш, орай азы эрте-даа бол демей-ле көстүп келир. Кижиде төрүмелинден чок талант кажан-даа көстүп кээп шыдавас.

Төөгүнүң архив документилерин катап хыынамнадыг өөренип, номда болгаш чүүлде фактыларны шүүштүрерин, дүүштүрерин хүндүлүг эштерге — хоочунга болгаш эртемденге сүмелеп тур мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

Бир материалга хамаарыштыр

ДУЗА ДИЛЭЭНИҢЕР ЧӨПТҮГ

Бо чылдың январь айның 14-те үнген «Шын» солында Таңдының дуржулга бүдүрүлге ажыл-агыйының хойжузу С. Апан-оолдуң «Чүгле мээң когарааным, шүүдээним эвес» деп түүлүн номчааш, сеткилим хомудап арты. Мен малчын-даа эвес, хоорай чурттуг кижи мен, ынчалза-даа кодээ ажыл-агыйны хирешкам-биле билир мен. Эштиң, түттүп, дүктүп болгаш еске-даа продукцияның бүдүрүкчүлери — кызымак, шудургу кодээ ажыл-ишчилер болгай. Бо берге үеде оларже ынчээнгей салыры эргежок чугула деп бодаар мен. Ындыг турбуже, малчының, хойжунуң негелде, хомудалынче сагыш салбас, ону тоол көрбес хөөнер бо түүлден-не илдендир.

Ынча хөй малын бастырып ааргa, канчап черле ону көре аар боор, үйгудштен ыраар чүве бе моодар? Ол карак, кулаа дунган, көзүлбестээн чолаачыны кандыг-даа бурув чок дээрге, хойжу хамаанчок, бо кижи безин элдепсинер-дир.

Мал-маган бастырган чолаачы буруу чок, когараан хойжу буруулуг бооп артган ышкажыл? Орук кежилдир хоюн сүргени дээш. Ындыг шиитпир үндүргени—хойжуга аар согуг. Анисимов дээрзи хөй малмаган бастырып алгаш, хосталгада хостуг-шөлээн базып турарын бодаарга, эллээн чоон дөстүг ышкаш. Ооң мурнунда 25 баш чылгы малды бастырган-дыр, оон кандыг-даа түннел үндүрбээн, ынчап турда бажы-биле кылаштап турбайн.

Ынча хөй мал хамаанчок, чаңгыс саап ижип орган инээ өдөөнге келбейн баарга, кайы хире дилеп маннаар ийик бис. А мынла чүгле хойжуга эвес, күрүнеге когаралды чедирген-дир. Харын-даа чаян бооп, хойжуну бастырбааны ооң аас-кежин-дир, бастырып каан болза, бодунуң шорузу дээр чыгыы. Буруузун миннир туржук, хөрээжен кижинин чалчыттынып үнүп кэрин бодаарга, чолаачызы база эзирик чораан хире, «Ат болду, канчаарыл, чүнү кылза эки?» — деп, хойжу-биле сүмележип, буруузун билинген болза, ол кижирип сеткилиннге-даа чиик болгай.

Ынчангаш Таңды райкүүскомунуң иштики херектер килдизи бо херекти таптыг истеп хынаар ужуруг. Боттары ыыдавас чүве болза, республиканың ИХМ-ден-даа дузадан дилээй-ле. Каракка көзүлдүр болган херекте чолаачының буруузу чок дээрге кайын боор. Бир эвес болбаан херекти хойжу мегелеп бижээн болза, аңгы херек. Ол база хоойлу-дүрүмнү билир кижи ышкажыл. Чаңгыс эвес удаа болган херек-тир, ындыг таварылгалар моон мурнунда база болгулаан. Чоп караа көскү, кулаа дыыжы болгай, ындыг херекти барырары дээрге хоойлу-дүрүмнү хажытканы ол. Күрүнеңер малын бастыргаш, ынча хөй когаралды чедирген чолаачының сагыжы канчап черле анаа деп. Олген 46 хой, 4 инек, 16 өшкү болгаш бертинген 22 хой, 6 өшкү, тывылбаан 9 хой күрүнеге чеже тонна эштти, дүктү, түттү, төлүн бээр турганын чолаачы бодаан бе? Чок. Чолаачының хүн бүрүде хажык чок сагыыр орук дүрүмүн уттун, ыт ишпес кара сугга орнапканы хомуданчыг. Когаралчидириңер улуг-дур, хойжу, силерге мээң сүмем мындыг. Кажан-даа мунгараванар Таңды районуң прокуратура чери ыыдавас чүве болза, республиканың прокуратуразы бар болгай, аңаа-даа чедип тургаш, хомудалынар чедип алынар. Ынча хөй малды канчап актыг черге төлээр боор, оон ынай бодунар талаңардан база когараан-дыр силер. Хуу-даа малынар болза, күрүнеге эъдин, дүгүн дужаап чораан болганынар-да, негээриңер чөптүг. «Шын күштүг, шынар ачылыг» деп чугаа бар, хомудалынар боттаныр дээрзиге идегээш бо түүлдү бижидим, хойжу. Сеткилиңер сергек болуңар, шын дээш туржуңар.

Салчак-оол СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

Гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледи. (Авт.).

КАТАП ОТТУРАРЫ ЧУГУЛА

Бистиң, малчыннарыңың, бо сөөлгү хүннерде ужуражып келгеш чугаалажыр түвевис «Шын» солунга С. Апан-оолдуң бижээн түүлү болду. Бистинде база малчыннарың кыштаар, чайлаар черлери орук аксында. Сөөлгү үеде кайдадаа машина оруу ковей апарган. Бир эвес чолаачы бүрүзү мал-маган кырынче хөме халдып туруп бээр болза, чүү болурул? Ам барып олар буруу чок болур ышкажыл. Ынчап баарда биске, малчыннарга-ла, берге-дир, чүнү кылыр бис? Мал-маган бажын көвүдедир, өстүрер деп-ле турар болгай бис, ол хиреде көрүнер даан.

Бир эвес шупту районнарның прокуратура черлери, иштики херектер килдистери Таңды районнуу ышкаш ажылдаар болза, мал-даа кадарган херээ чок хире ийин. Ол чолаачы Анисимов ындыг херекти чаңгыс эвес удаа үүлгедип турар кижи-дир. Машинаны чүге дораан тургузуп болбас деп, ол ракета, самолет эвес-ле болгай. Ынчангаш чолаачы Анисимовтуң херээн катап көөрүн негеп тур бис. Республиканың малчыннары, шупту биске каттыжынар. Бистиң бо негелдевисти бирги арынга парлаарын солун ажылдакчыларындан дилединис.

Тес-Хем районнуң бөлүк малчыннары.

ФРОНТУЧУНУҢ ХОМУДААЛЫ

Бо таварылга Новосибирск хоорайның бир кол кудумчузунга чоокта чаа болган. Ынчангаш ийи фронтучунуң аразында болган бо чугааны дыннааш, ону көөргеп, аңаа хамаарылга чок артып каап шыдаваан мен.

Ийиги бөлүктүң инвалиди Иван Лукич кудумчу кежип бар чораан. Хенертен колдуктаажы таяр орта, куруг черге даянгаш, чаа дүшкен. Ол аартыр ужупкан шенээн туттунмушаан, чаныбиле аай-дедир шуужуп эртип турган улуг-биле кижилерже дуза эреп, эргилдир көрген. Олче кым-даа кичээнгей салбас болган, улустуң чамдыктары харын ону чаза базып каг чазып эртип турган. Иван Лукичийин хөөнү карарып, сеткили хомудап, мунгараанындан баары ажып, боскун бир-ле чүве дуй туда берген ышкаш болган.

Кандыг-даа берге, мунгаранчыг байдалга таварышкаш, карааның чажын белен төп көрбээн фронтучунуң карактарының чажы ооң доңуп чораан чаактарын куду чылыг-чылыг кылдыр агып бады барган. Чонунуң, кижилериң кээргээр сеткил чок болу бергени аңаа коргунчуг апарган. Хейделе ол холу-биле карактарының чажын чода туткулаан.

«Эх, чонум, ажы-төлүм! Бертик-межел чаңгыс кырганче өө көрүп, дузалаптар харыысар чок апарганынар ол бе! Силерни, силерини келир үенер. Төрээн чүртүвүс дээш амы-тынымдан чарлыр чазып, арыг ханымны төп, дарт мөчүмүүн бирээзинден он тос харлыг тургаш, 1943 чылдың күзүңүнде тулчуушкунга чарылгаш, мынчаар хилинчек көрүп чор мен. Кажан, канчап мынчап түрүктериңер дашталып, баарыңар дошталып калганы ол? Кээргээр сеткилиңер кайдал?!» деп алгырыксаазы келзе-даа, туттунмушаан, доң орукка холдары-биле даянмышаан, ырады чаштай берген соонда эрткен-дүшкен кижилериң арта базып чоруп турганы колдуктаажыңче соястап чорупкан. Ол аразында кижилериң шимчээшкини соксап, ам машиналар олуй-солуй эртип эгелээн.

Кырган фронтучу колдуктаажыңа чедир соястай бергеш, бир холу-биле оозун тутпушаан, өске холу-биле доң черге даянгаш, чаңгыс будунуң кырынга туруп чадап олурда, бир-ле кижи ооң ийи колдуундан сегирип алгаш, тургузу көдүрүп келген.

Иван Лукич хая көрүп кээрге, фронтучу эжи, курлавырда подполковник Федор Елисеев болган.

— Федор! — деп Иван Лукич алгыра каапкан.

— Канчап бардың, Иван? — деп, Елисеев эжин машина оруундан чайлады четпишаан, айтырган.

— Тайгаш, ужуптум. Канчап харын, аас-кежиг бооп, таварыжып келдиң?

— Аптекадан эм садып алыр дээш бар чор мен. Канчангаш-ла көрүптер дээримге, машиналар аразында бир кижи соястап чор. Кортканымдан светофор-даа барымдаалавайн чеде чүгүрүп келдим. Кижи коргудуп канчаарың ол?

— Четтирдим, Федор. Сенден өске мөөгө дузалажыр кижи чок болду. Үе, амыдырал бергедээн тудум, кижилер бот-боттарын карактажып, улам дузалажыр боор деп бодап чораан мен. Ындыг эвес боор чүве-дир — дээш, ол улуг тынган.

— Ол шын, Иван. Кижилериң сагыш-сеткили хоозураан, берге үе-дир бо. Ылаңгыя сээн-биле бис ышкаш пенсионерлер, кырганнар ам кымга-даа херек чок болуп, амыдырал богу апарган хире бис. Боттарывыс-ла борастанып, үүлевис эдилеп чорзувусса, экизи-ле ол боор...

Эрес-оол МОНГУШ,
Башкы.
Хандагайты суур.

АЖЫКТЫГ СҮМЕЛЕР

Бир эвес шыгжап алганыңар крупаларыңарга курттар тыптып келгенин эскерип кагыңарза, мынчаныңар: крупа уруп турарыңар пес хапты дустуг сугга хондур суккаш, даартазында кургадыштынар (дустан арылгавайн). Ооң соонда ол хапка чеже-даа үе дургузунда крупаны шыгжап болуг силер.

• • •

Узут-ховаганнар бөрттерни чип каптар таварылгалар бо-ла тургулаар ышкажыгай. Ону болдурбас дизе, бөрттү сабаңнап каан полотьо материалдыг пес хапка сугар. Хапты өттүргеш, эки саваннааш, кургадыптыкар. Бөрттү азы өскедаа кештен кылган хептерни хапче суккаш, чүве кирбес кылдыр аксын шарып каалар.

• • •

Бир эвес уругларыңар бөрттери бичелей берзе, чаа бөрт садарынче далашпайн, ол бөрттү баштын хемчээли-биле дөмей кастрюляже азы банкаже сугар аараар. Ынчангаш баштын долгандырын хемчээгеш, оон хемчээли-биле дөмей сакпынче азы банкаже бөрттү өттүргеш, дыгый кедирип каалар. Дүнеки шактарда ол хөрли бээр болгаш даартазында чогуур хемчээлдиг бөрт белен турар.

• • •

Идиниер сугга өтпезин деп бодаар болзунарза, даартазында чүүлдерни кылыр аараңар лааның үүрмектээн кескиндилерин бензинге өзилдирптиңер, (шилге чаныр турган эзилдиреге улам эптиг). Ол өзилдиргни хем идиктериңерге чаптывар. Оон идиктерни курганаш, ол-ла чүүлдү каптаңаар. Ылаңгыя ыскыттарны эки чаары чугула.

Мындыг база болгулаар

ХАРЫЫ ЧОК ЫНАКШЫЛ

Челябинск (Крим-пресс, Евгений Ткаченко). Бир кижиге ынакшааш, харыы ынакшыл чедип албаан кижинин кайы хире кара сагыштыг бооп болурун дараазында чижектен көрүп болур. Улуг эвес Урал хоорай Катав-Ивановскиге чоокта чаа «Юбилейный» кооперативтиң бир гаражынга частыышкын болган. Аңаа кемдээшкинге таварышкан 12 харлыг уругнуң харындаа тын менди бооп, дириг артканы дыка хөй улустарны кайгаткан. Ногаалар уруп каан уургайның аар халывын бичии уруг үүп ыыдавас болгаш түгле кыдыынче бичии чаа идипкен чүве бооп-тур...

Аңаа аажок күштүг чаалдырар хары угда ийи тускай чемзекти дыка билдилиг тургузуп каан чүве бооп-тур. Уургайның халывын көдүрерге-ле, олар частыр ужурлуг.

Кем-херек үүлгедикчизинин ол минаны ынакшаан кижизин өлүрер дээш салганы истелгеден илерээн. Ынчалза-даа ол шак ынчаар кандыг-даа буруу чок бичии уругдан «өжээн негээн» болган-дыр. Оон дугайында «Челябинский рабочий» солун бодунуң номчукчуларынга дыңнаткан.

ЖУРНАЛИСТ ИВАН ФОМИННИ ӨЛҮРГЕННИ СУДТАП ТУРАРЫ

Тула. (Крим-пресс, Валерий Руденко). Калуганын «Знамя» солуннуң редактору Иван Фоминни өлүргениниң дугайында херекти дыңнаары область судунда эгелээн. Оон өске 11 кемхерекке буруудаттырып турар Владимир Воронцов 10 чылдан 15 чылга чедир азы дээди яла-биле шиитпирип болур.

Калугага бир чыл бурунгаар оолган ол болуушкун ынчан түгү чуртту кайгаткан турган. Ол ханыгчиниг коргунчуг болуушкуннуң дугайында төп болгаш чер-чер солуннары, радио болгаш телевидение чүү-даа арттырбайн чыыткан, а кинохрониканың Ростов студиязы харын-даа документалдыг фильмни тырттырган. Ол болуушкунга парлалга истелге үезинде каш-даа катап эглип кээп, чыыдып турганындан, болур ужурлуг суд чорудулгазын долгандыр улуг шуугаашкыннар туруп келгениннен болгаш Иван Фоминниң солунга кээр мурнунда корум-чурум камгалаар органнарга ажылдап турганындан херекти өске черге көөрү эргежок чугула апарган. Ынчангаш Тула хоорайның шилиттингени ол.

Область судунуң кежигүнү Александр Боровскийге удурткан судьялар «бригадазы» баштайы истелге үезинде чыгдынган беш томунуг херекти сайгарып көөр ужурлуг. Оон мурнунда үш катап шиитпирип чораан Воронцовтуң 1991 чылдың январь 11-де Калуганын Парлалга бажыныңга чолдайты кезип каан дүүрге-биле Фоминни адып өлүргеш, редакторга дузалажыры-биле халып чедип келген фотокорреспондент Геннадий Головковту өлүрерни оралдашканы истелгеден илерээн. Ол-ла хүн ол «Тудуг механизация» трестин профком даргазы Александр Калужскийни база боолап, аар балыглаан, ол эмчиге ийи неделя чытканының соонда база чок болган. Оон-даа өске 12 партия, совет болгаш ажылатый удуртукчуларын өлүрерин белеткеп турганыныга база Воронцов буруудаттырып турар. Ол сорулга-биле зонтик иштинге чажыра кылдынган кинжал бижектеги, хей-биле адар боону белеткеп алган турганы база илерээн. Истелге үезинде Воронцовтуң угаан-сарыылдыының дугайында айтыыглар база тургустунуп кээп турган, ынчалза-даа бүгү эвилелдин Сербский аттыг ниити болгаш суд психиатриязының эртемшинчилел институдунга амбулаторлуг база стационарлыг шинчилелдер ону бадыткаваан.

«ЖИГУЛИНИҢ» ӨРТӨЭНИҢ ХОСТАЛГАНЫНДАН

Самара. (СЭТА-ның корр. Борис Беляков). Волжскиниң автозаводундан хары угда садыгга кирер ужурлуг үш машинаны оорлаар дээн оралдажыышкын өртектер өзүүшкүнүнүң баштайгы хүннеринде болган. Оорлар туттурган, ынчалза-даа хенертен байый бээр күзел чамдык кижилерде амдаа артпышаан.

Заводтуң эжиктеринден янзы-бүрү артык кезектерни үндүрүп аарын оралдашкан каш-даа кижи туттурган. Оларның оорлаар деп турган түүлдериниң өртөө түгле күрүне өртектери-биле безин он муң рубль чедип турган. А рынокка баар болза, оларның кайы хире өзе бээри билдингир-ле болгай.

Күзээр болза он-даа катап улуг өртек-биле садып болур машина чедип аар дээн бодал түге чедирбес дээр. Заводта доктааттынган дүрүм өзугаар, заводтан пенсияже үнер ашак-кадай улустарның түгле бирээзи машина садып ап болур ужурлуг. Амгы үеде дыка хөй чылдарда амыр-тайбын, чаагай чурттап келген өгбүлелер безин чарлып эгелээннер. Түгле чаа чылдың бетинде хүннерде безин он хире ындыг чарлыышкыннар болганын «Волжскиниң автотудугжузу» деп завод солунуң демдеглээн.

«О, кайгамчык-ла үелер, о, кайгамчык-ла аажы-чан!» — дээринден өске түү дээр боор.

(Төнчүзү. Эгези №№ 7, 9, 13 «Шында»).

Устиновтуң мөчээни Черненкога өзулуг-ла согуг болган. «Дмитрий Федоровичниң ынчап баарын черле бодаваан мен» деп, ол кедергей хомудап чугаалаан чүве. Чиңгине секретарь бодунуң эжин, сурукчузун сөөлгү орукче үдеп шыдаваан — соокта хөөржүдүлгеге киржирин эмчилер хораан. Ынчангаш Устинов өлген соонда Политбюроның удуртукчу каш кижизинден чүгле ийи кижи — Черненко биле Громыко артып калганнар.

1984 чылдың төнчүзүнде Чиңгине секретарының кадыы каракка илейти-ле баксырап эгелээн. Ону улус тода билип турган, ынчалзажок ол дугайында чугаа турбаан. Даштыкы парлалгага харын чамдык түүлдер үнүп эгелээн. Мындыг таварылгада аажок шалыкын барыңгерман «Штерн» фоторепортаж үндүрген, ында Чиңгине секретарь болгаш Президент Черненко Кремльде бодунуң ажылдаар черинге чүгле камгалакчыларының дузазыбиле арай боорда чедип турарын көргүзүп бижээн. Элээн каш чуруктар бар болган. Бирээзинде — камгалакчы ооң плажын өөктеп берип турар; өскезинде — чадаже үнеринге аңаа дузалажып турар; Үшкүзүүнде — эжикче чедип кирип чыдар. Чүрек саргыыр чуруктар.

Аарыы чидигленгениннен Эрги шөлде кабинединге каш хүн көзүлбээн Чиңгине секретарь декабрь 27-де 11 шак үезинде хенертен долгап чедип келди. Мурнунда ындыг чугаа «Че, хосталгада түү болуп тур?» дээр баштак сөстер-биле эгелээр чүве. Бо удаада ол безин мендилешпеди, оожум, ынчалза-даа негелделиг болгаш таарзынмаан үн-биле мындыг түүлду чугаалады: бөгүн күрүне шаңналдары тыпсыр болгай мен, а ол шаңнадыр кижилериниң даңзызы менде чүге чогул?

Ол хеп-хенертен болган. Херектиң ужуру чүдел дээрге, неделя бүрүнгаар-ла, дарганың ааны база катап чидиглени бээрге, эмчиленниң негелдезин өзугаар кандыгдаа чугаа болгаш ындыг хевирлиг түүлдер кылбас деп шиитпирлээн турган болгай. Ынчан Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты алган бөлүк чогаалчыларга шаңнал тыпсыр ужурлуг турган. Байдалды барымдаалааш, ТК-ның культура килдизинин эргелекчизи турган В. Ф. Шаурога ону сонгаарладыр дээн турган. Чиңгине секретарьга ол дугайын кым-даа чугаалаваан. Ам келгеш ол мээн-биле чугаалажып тура, шаңнаашкын өзулалын эрттиреринде ол-ла хүн, 16 шакта кылдыр доктаадып кагды.

Чогуур шагынга чедир хамык чүве буле берген. Чиңгине секретарь келдирткен дишти. Кабинединде ол чогул. Дыштанып өрөө эжин ажыттынып келди, эмчи кирип кел деп имнеди. Константин Устинович чымчак сандайда ойталап алган олур. Пиджагын уштуп каан, хойлениниң үстүү өөгүн чешкеш, гастугун кошкадын алган. Кислород херексели. Аажок-ла харыксыраан кылдыр көзүлдү, хейде-ле кээргей бердим. Черненко менче оожум көрнүп келгеш, кээргеччиг, хомудаанзыг аян-биле «Че кандыг-дыр, чараш-тыр мен бе?» деп айтыды.

Мындыг байдалда түү-даа болбаан ышкаш, ыыт чок эрттирип кааны дээре. Ынчанмыже чартык шак хире болганда ол стол артында ак бажын аянныг кылдыр дырап алган, хөлчок эрестиг кылдыр костүп олурду. Шаңналдарны тускай черге эвес, маңаа, бо кабинетке, тыпсыр деп шиитпирлээн. Константин Устиновичиниң кылаштаары пат апарган турган. Өзулал эгелээринге чедир беш хире минута арткында чурук, киво тырттырар кижилер, шаңнал алырлар кабинетке ыыт-шимээнниг кирип келдилер. Чиңгине секретарь ооң хөлзексей берген. Ол бодунуң ырым чогун кымдан-даа артык билип, өскелер база ону көрүп, эскерип турарын бодапкан хевирлиг. Ынчангаш девидээн. Ынчалзажок Черненко бүгү күжүн чыып, шыдажып үнген. Түгле сөөлгү шаңналды — сактырымга, Анатолий Ананьевке ышкаштыр — тыпсып тура, ол хеңзиг када тендириш кылган, бир эвес камгалакчы шалып болбаан болза, ээп дужер чадавас турган боор.

Бодап көөрүмге, ол үеде Черненконуң ат-алдары кымны-даа сонуургатпайн турган ышкаш, кым-даа ону хумагалаваан, кым-даа ону камгалаксаваан. Ооң амыдыралының сөөлгү айлары ындыг түннелди база бадыткап турар.

1985 чылдың февральда Черненконуң соңгулда мурнунда чугаазын организастап турда, хөлүн эрткен хөлзээзинни-даа ап көөр болза ындыг. Ол хире бедик эрге-дужаалдыг кандидатбиле соңгукчуларның ужуражыышкыны чаңчыл ёзугаар дыка чугула болгаш харыысалгалыг болганда, улуг белеткел херек турган болбайн. Ынчалза-даа бо таварылгада Чиңгине секретарының соңгукчуларбиле ужуражылгазын эрттирер кандыг-даа арга чогун ат-сураглыг эмчилер-даа, ону долгандыр турган кижилер-даа ыяк билирлер-ле болгай. Ол аңаа киржир кандыг-даа шинээ чок турган. Кандыг-даа күш-дамыр көдүрер даштыкы эмнер дузалап шыдавас апарган. Мындыг таварылгада парлалгага кандидаттың соңгукчуларга кыска чугаа-кыйгырыын үндүрүп каан болза, ажырбас болгу дег, харын-даа орта амгы үеде олар-биле чүге ужуражып шыдаваын айтып-даа каан болза кандыг деп. Ол-ла. Улус байдалды билип каар турган.

Чок, ындыг эвес болган. Соңгулда мурнунуң хуралы чоокшулаан тудум, байдал нарыыдап бар чыткан. Москва хооркому, Москва хоорайның партияның Куйбышев райкому ол ужуражыышкына чоокта чаа туткан кино-концерт залын шимеп, соңгукчуларның чугааларын, уран түүл мастерлериниң концертин белеткеп турганнар. Организастакчы машина хөделип эгелээш, аңаа киржир ужурлуг кижиниң кадыының байдалындан хамаан чокка ажылдап турган. А Чиңгине секретарының кадыы 1985 чылдың январьда улам-на дорайтап бар чыткан. Ол хөлчок бергеден кылаштаар, бут кырынга үр тура албас, аажок тыныштаар, чөдүрер апарган. Улус мурнунга түүе чугаалаар деп семээр-даа арга чок түүе-дир ийин.

Ынчалза-даа соңгулда мурнунуң хуралынга белеткел конгуг шалыкын чорун турган. Бир-тээ, эгелеп каан болганда. Депутатка кандидат олура чугаалаза кандыг деп арганы база өөренип көрген. Тускай хевирниң индирин кылырын дагзып-даа каан депутатының шынзылгазын тывысканын ТКЭ-ге организастаан болгаш тырттырган. Кым-даа ону доктаадырын безин оралдашпаан. Шынаплa, Черненконуң амыдыралының сөөлгү бүдүн чартык-ийи айы аңаа хинчектиг болгаш халаптыг болган.

* * *

... Ам бо-дур, март 10-да, кежээкиниң он бир шак үезинде Чиңгине секретарының кабинединиң баарында өрөөлдиң дежурныйы менче телефоннааш, Кремльге, Политбюроның хуралдаар залына чедип келзин дээн дидир, машина мени алыр дээш үнүпкен болду. Ол келдиртиннгиниң ужурун дораан билип кагдым, үш хонук мурнунда-ла Чиңгине секретарының байдалы неди чок апарган хире түүе.

Машина улус чок кудумчулар-биле тутсун орда, башка бодалдар сынмарлажып чордлу. Черненконуң харыксыраан арды, бодал эскертинмес көрүжү, холду хөлчок кошкак тудуп мендилежири сагышка кириледи. Он хонук бурунгаар, аңаа РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутадынга соңгукчаныың дугайында шынзылганы тыпсып турар үеде, сөөлгү ужурашканымда ындыг чоржук...

Боровик хаалгазының чиигге одүү. Бичии дөш, оон солагай талаже ээр шөлдү эрттир каккаш, «чадажыгашка» чеде бээр. Политбюро хуралынче эртер черим ында. Хуралдаар залче кирер эжик баарында манаар өрөөлде каш кижи олур — бо бедик деңнелге үргүлчү «ээртилип» турар кызыгаарлаан-доктаамал бөлүктүн таныырым кижилери. Сөөлгү ийи-үш чылда оларның дыка хөйү «салым-чолдуң кыжырыынга» таваржып, кижи мөчээнниң дугайында кажыыдалдыг дыңнадыглар бижип «эртемчий» берген.

Дежурный хуралдаар залче чалады. Мында бүгү түүе мөөгө билдингир, бедүүн-даа бол, шыгыы кестүр. Ортуузунда — ийи одуруг сандайлар салган узун стол, хурал үезинде оларга Политбюро кежигүннери база кежигүнге кандидаттар, Минчөвулелдин даргазының оралакчылары олурар. Хана дүргаар стулдар, бичежек столдар — бистиң олуттарывыс: Чиңгине секретарының дузалакчыларының, ТК-ның килдис эргелекчилериниң. Политбюро хуралдарынга чалаткан сайыттарның. Узун столдуң бажында бичежек стол — даргалакчыга. Бөгүн ол ээн болду.

Мен хуралдаар столче эрте бердим, оон солагай талазында М. С. Горбачев биле Е. К. Лигачев кожа орлар. Мендилешкеш оларга удур олуруп алдым. М .С. Горбачев мөөгө мынча деп дыңнатты: бөгүн 19 шак 20 минута турда Константин Устинович чок апарган: «ол дээрге бүгүдениң чидириивис, кажыыдалывыстыр» деп чугаалааш, совет улуска кыйгырыгны шалыпкын белеткээр ажылдакчыларның болгаш журналистериң бөлүүн баштаарын менден диледи. Мен, бодумнуң өөлчөөмде, Чиңгине секретарының мөчээни-биле холбаштыр кажыыдалымны аңаа турганнарга чугаалааш. Черненконуң сөөлгү хүннериниң дугайында бодумнуң бодалдарымны оларга чугаалаар деп шиитпирледим. Горбачев ынчаңгейлиг дыңнап орду. Лигачевка мөөң чугаам илейти-ле солун өвес болган, ол бодунуң бүгү хевир-байдалыбиле мөөң дүрген доозарымны күзеп орарын көргүстү. Оон билдингири конгуг имиээн шимчээшкинин эскерип кааш, чугаамны ара үскеш, даалга күүседип чоруур дээш туруп келдим. Горбачев байырлажып тура, доп-дораан ажылдап эгелээрин диледи, түүе дээрге кыйгырыг сөзүглели эртен белен болур ужурлуг, ону Политбюрога көргеш, парлалгага бээр апаар.

«Чадажыгашты» куду бадып чыда, Политбюроның өрөөлдеринге сөөлгү катап чорааным бо деп, келир үедеги Чиңгине секретарының мөөгө берген даалгазы бир дугаар болгаш ең сөөлгүзү деп, оон командазынга мени албас деп тода билип каан мен. Ынчаар болган-даа. Бо удаада, оон мурнунда хөй таварылгаларда ышкаш, хөй чылдарда дузалакчылаан кижиниң сагыжы эндевээни ол.

Доктааткан хуусаага чедир мындыг таварылгаларда чаңчылчаан майыкталган чогаалды «өлүм талазы-биле» чогаадыкчылар бригадазы кылып каан — чаңчыл апарган ёзу-биле (өлүг кижи дугайында азы-ла болза экини чугаалаар, азы болза чүүдаа ыыттавас) делгереңгей некрологту, чонга кыйгырыны, чаа баштыынның ол талазы-биле чугаалаарының сөзүглелдерин бижип каан. Ол чугааларның • бирээзинге М. С. Горбачев мынча дээн: «Шынчы ленинчи, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының болгаш Совет күрүнеиин, делегейниң коммунистиг шимчээшкининиң шылгарангай ажылдакчызы, аажок сагыш човангыр база организакчы улуг талантылыг кижи — Константин Устинович Черненко амыдыралындан чарылды». Көрбес силер бе, ол үеде бо дарга ынча деп турган-дыр деп Горбачевту чемелээр-даа дээш эвес, аңаа чугаалар турарым бо. Ол үеде баштың орнунга келген кижи, ол кымдаа болза, оон өскээр чугаалаар аргазы чок-даа турган. Дузалакчылары-даа оон өскээр биживес турган болбайн. Бо киргеним кадыыдалга хамаарышкан майыкталган чугааның бир янзы онзагай чүвези болза оон хөөредип мактаан ындыг «чогаалдарының» ең сөөлгүзү болганы деп бодаар мен, а ындыг мактал ол баштыңны ең сөөлгү шугумга чедир эдерип чораан, харын-даа ол шыйыгның артынга безин турган.

Бөмбүрзектиң судалы

ПАРИЖ. ХКД чурттарының девискээринде ядролуг чепсектин курлавырларының айыыл чок чоруун хандырарының айтыыны «чедир шиитпирлеттинмээн» деп, Францияның даштыкы өректер министри Ролан Дюма медеглээн. Дөрт республиканың — Россияның, Украинаның, Беларусьтуң болгаш Казахстанның (мурнундагы ССРЭ-ниң стратегтиг болгаш тактиктиг ядролуг чепсээ чогумна оларның девискээрлериндe турар) найысылалдарынче чораанының соонда ээп келгеш, журналистер мурнунга түүе чугаалааш, министр ол чепсектерге контрольдуң идегелдиинге ындыг-ла бүзүревейн тур мен деп » чугаалаан. Февраль 14-те Минскиге ол дөрт республиканың удуртукчуларының чөвүлел хуралынга ол айтыырны шиитпирлептер бооп чадавас деп демдеглезе-даа. Р. Дюма ол ужуражыышкын «хөй маргылдааларлыг, бергедээшкиннерлиг болуп база болур» деп айыткан. Франс пресс агентилелдиң дыңнатканы-биле, кол чөрүлдээлер Казахстан-биле холбашкан болуру магатчок. Чернобыльдың халавын чүктеп эрткен Украина биле Беларусь ядролуг чепсектен дүрген-не чарлып алырын бодап турар, а Казахстан бодунуң девискээринге ядролуг чепсек чок зонаны тургузар күзелин илеретсе-даа, ол сорулганы чедип алырының тодаргай хуусааларын айытпайн келген.

НЬЮ-ЙОРК. Салдардыг америк политик, Айова штаттан сенатор бо чылын эртер президент соңгулдаларынга бодунуң кандидатуразын демократтыг партиядан депшиттирерин чедип алыксап турар Том Харкин АКШ-ның экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринин оруун шериг хереглелдеринге чарыгдалдарны дыка улуг хемчээлге кызырарында деп санап турар. «Бодумнуң экономиктиг программамда чоокку он чылдың иштинде шериг бюджедин 420 млрд. долларга кызырарын көрүп турар мен — деп. Эн-би-си телекомпаниядa интервьюзунга ол чугаалаан. — 280 млрд. долларны Американың экономиктиг депшилгезинге, арткан 140 млрд. долларны бюджет чедишпезин кызырарынга ажыглаар ийик мен. 10 чылдың дургузунда бюджет чедишпезин шуут тикке чедирер, экономиктиг өзүлдени чедип ап шыдаар ийик бис». «Соок дайын» ёзузубиле хөделирин АКШ соксадыр ужурлуг деп, ол уламчылаан. 11 муң ажыг ядролуг октарлыг ядролуг чепсектиң курлавырларын хевээр арттырган ажыы чок, чепсектиг күштериң хууда составын барык чартык кезин — 1,1 млн. кижиге кызырары чугула.

ЛЕГНИЦА. Аңаа болган парлалга конференциязында ХКД-ниң шериглериниң Соңгу бөлүүнүң командылакчызы генерал-полковник Виктор Дубынинниң медеглээни-биле, алырга, бүгү дайынчы кезектер Польшадан бо чылдың ноябрь 15-ке чедир үаер, 1989 чылдың эгезинден бээр, совет шериглерни ол чурттан үндүрүп эгелээни ол хуусаадан бээр оортан 23 муң солдаттарны болгаш офицерлерни, 400 хире танкыны, 200 ажыг куяктыг машиналарны болгаш өске-даа техниканы үндүрүп чоруткан. Шериглерни үндүрүп чоруудуп турары-биле холбашкан экономиктиг база материалдыг санажылгалар дугайында протоколга ат салыры польша таланың узамдыктырып турарынга хомудалды ол илереткен. Үнүп чоруп турар кезектер боттарының тутканы 700 ажыг тудугларны Польшада арттырып каап турар. Оларның талазы-биле чугаалажыышкыннар шөйдүүнүп туруп берген.

РИМ. Делегейде хүн бүрүде 4 миллион кижи бодунуң амы-тынынга чедирин шенеп турар. Оларның эллээн каш муңунга ол шенээшкин «чедишкиниг» дооступ турар. Ындыг сан-туннерни Римде политиктиг, экономиктиг болгаш социал шинчиледдериниң институду тараткан.

Амы-тынга боду четтиңер чоруктарының санының талазы-биле Европада бирги черни Венгрия (1 миллион чурттакчыга 361 таварылга) эллээн, оон улаштыр Дания (251), Австрия (235), Швейцария (229) чоруп орар. Италия ол даңзының кудургуунда — 1 млн. чурттакчыга 70 таварылга. Бистиң чуртувустуң талазыбиле медээлер ында чок.

ШЫДААР ИРЕЙ

(БАСНЯ АЯНЫ-БИЛЕ)

Эртенги үеде чывар кедерел турда, Шыдаар ирей эрги барбазын куспактапкаш, садыглаар дээш үнүпкен. Орук ара чоруп ора, кырган ирей биеэги эрткен коммунизмче түткүп органы эки үеларин ол-ла хевээр сагыштаалап чораан.

Сактыышкын үезинде садыгга чедип келгенин эскербейн барган. Бөкперлешкен улус тарап, садыгдан үнүп чоруп турганын эскерген. Ол чөн аразындан шаандагы эжи Хөкпеш бо кел чораан. Ийи кырган менди солчуп, солун чугааже чоорту шилчип эгелээнвер.

Шыдаар турган:

— Шаанда бис мал малдап чорувуста магалыгла чүве болгай. Бараан-сараан дээрге кижи базып каапкы дег, делгиирлер сыңмас, делгеп каан турар. Илик-хепти, чигир-чимисти шилип алыр сен, турар билир. Ам черле түү деп түвел бо? Иткилешкен, баскылашкан. Ында-мында чамдык кижилер аажок улуг өртектиг аъш-чем, илик-хеп саткан. Өртээ дээрге эвээш дизе-ле, 1000 акша. Сен түү деп бодалдыг сен, Хөкпеш?

— Ээ, түү дээр ону, Шыдаар, чугаа-даа тыпкастыр мен. Бистиң эрткен үевис дег магалыг үениң келири берге-дир черле. Бүлуг-ла коммунизм маңнап орган улус-тур бис ийин. Ам кээп бо-дур, түннели. Бис-даа канчаар, ижип-чип, кедип, чурттап алган улус, ажы-төл кончуг-дур. Тыва кижи ам инээниң соондан базып органы дээре эвеспе. Тараазын тарып, малын азырап эгелээни дээре. Куруг күрүнеже көрүп органы хей-дир. Мээң бодалым бо-ла-дыр, эш — дигеш, Хөкпеш куруг барбазын эгин ажыр салыпкан.

Шыдаар биле Хөкпеш ийи шала мунгак куруг барбаларлыг элейтип чаныпканнар.

Динара УНДУУЛАЙ.
Чаа-Хөл район.

ЧҮДҮЛГЕ ЫДЫКТЫГ

Кандыг-даа ооннуу бүзүредип, кижизидип, хей-аът киирип чораан чүүл болза чүдүлге болур. Чөөн чүк улустарының чүдүлгези — шараин-шажын, азы сарыг-шажын болур, бо чүдүлге эң күштүг, шынчы, узун назылыг. Ооң күштүү чүдел дизе оран-делегей, сылдыстар-биле харылзаалыг. Хүн бөлүүнде 9 сылдыстың чиге санаашкыны-биле ооң амыдыралы-биле чер кырында дириг амытаннарның амыдыралы холбаалыг, кижи бүрүзү сылдыстыг. Ол сылдызының адаанга кижиниң сүнезини төрүттүнер болгаш кижи кандыг меңгилигил, ол сылдыстың адаанга кижини чаяаган бурганының кежиниң өңү-биле кижиниң меңгизиниң өңү дөмей болур. Кажан кижи дириг чораан, меңгизиниң өңүнүң аайы-биле дөмей хеп кедер ийинкпе, азы бичии меңгиге дөмей пөс быжындызын эдилеп чоруурув артык эвес. Кижи «кызыл-дустай» бээрге, аргалыг болза, чок болган кижиниң кырын меңгизиниң өңүнге дөмей пөс-биле шып каар, ол соңгу назыда эки. Кижи чырык чер кырынга 13 катап төрүттүнер, ол 13 катап төрүттүнгеш, төнген соонда, кижиниң сөөлгү сүнезини октаргай делгеминче ужун үнгеш, бичиннбичии үүрмек кезектерге чарлып эсти бээр.

Чырык чер кырынга төрүттүнген кижи бүрүзү 9 ангы меңгилериниң кайы-бирээзинге таваржы бээр чүве-дир. Меңгилерни тайылбырлаарга мындыг: 1 ак меңги, 2 кара меңги, 3 көк меңги, 4 ногаан меңги, 5 сарыг меңги, 6 ак меңги, 7 кызыл меңги, 8 ак меңги, 9 кызыл меңги. 1992 чылда төрүттүнер кижи 8 ак меңгилиг болур, ында тайылбырлааны болза, ол бичин кижиниң келир үеде чурттал-газы бай, шыырак, бирле үеде дой, чыыш болган чер айыылдыг, оон кичээнир. Шаанда чаш уруг төрүттүнерге, ооң меңгизиниң өңүн номдан аштырар, бир эвес меңгизиниң өңү багай болза, лама-башкыларга ыяап-ла меңги чазаар ном номчудар турган. Меңгини чазалдыр ном номчутпаза, меңгиде бижээн багай үүлге бир шагда таваржы бээр чүве-дир. Бо чүдүлгениң эң күштүг үүлү чүл дизе, кижилериң салым-чолун, хай-бачыдын, назы-харын баш удур каш харлыында багай хай-халапка таваржы бээрин чурагай саннар (чурагай) дузазы-биле санап үндүрүп эккээри база шо-төлге салгаш, кижиде кандыг хай-бачыт диргелип кел чыдарын, чедип келгенин көөр болгаш эм-тан кылып (отчу) эмнээрин, ол ышкаш хай-бачыт, кем-херек, аас-дыл, мези-чепсек, аарыг-аржыктан чайладып, баш удур камгалап, ном-судурундан тарина-номчулганы номчуп, кижиде сиңниге берген хай-халаптың бак ёразын баш удур базар, арыглап аштаар шынчы чүдүлге болур.

Кижи бүрүзүнде чылдынна өскерлип чоруур 8 олуттар бар, оларның 4-ү эки, 4-түү багай болур. Бир эвес бо чылын октаргай хай-халапта туруштуг кижи олут чазаар ном номчутса эки, оон башка ол олут эң багай олут болур. Ол 8 олуттарны тайылбырлаарга мындыг: от, довурак, демир, октаргай, суг, даг, ыяш, хат-салгын дээн олуттар бар. Олут бүрүзүн ангы-ангы тайылбырлаар. Бо 1992 чылда кандыг-бир кижи ыяш олутта олуруп алган болза, бо чылын ол кижи ыяш кеспес, турбас, сыкпас, чер каспас болгаш ол кижи ыяш бүрүзү чаа четчип үнүп келгенде, азы күзүн сарыг бүрү дүжүп келгенде хай-бачытка таваржып болур, аргалыг болза, ол кижи улус барбас черге өг-бүлези-биле кады баргаш, тел азы чаш ыяшка дагытса эки. Ооң соонда чылдарда аарып-аржый-даа берзе демги дагыдып алган ыяжындан туттунуп, хал-бактанырга-ла багай чүве чайлай бээр ужурлуг чүведир. Чылдың-на өскерлип чоруур кижи бүрүзүнде 4 эки, 4 багай үүктер бар. ол үүктериниң аттары бо: аас-кежик үүгү, сүлде-сүнезин үүгү, хей-аът үүгү, ботка эки үүк, а багай үүктер; аза-шулбус аксы, хай-бачыт үүгү, 5 аза үүгү, ол болза, аъш-чем-биле багай чүве кирер деп турар багай үүк, тамы-уургай аксы, багай үүкче албан чорук чоруур апарза, ыяап-ла үүк чазаар ном номчутса эки, азы хей-аът үүгүнче углапкаш чоруур. Кижи бүрүзүнде чылдың өскерлип чоруур хей-аът сүлде-сүнезин деп чүве база бар. Кандыг-даа кижи чылдың-на чурагай тырттырып, ном-судур аштырза эки. Бир эвес ном аштырарга, сүлде-сүнезин, кут-чам чайлап, хей-аът кудулаан болза, ыяап-ла хей-аът ном-судурун номчутса чугула. Кандыг-даа кижи бүрүзү сүнезиниг, эр кижиниң сүнезини оң талазында, хөрээжен кижиниң сүнезини солагай талазында 10-20 метр барып-кээп, ыравас, камгалап, карактап чоруур. Сүнезин дээрге бойдустуң кижиде берип каан камгалакчы улуг күжү-дүр, хай-бачыттан камгалап чоруур, хей-аът кудулап, кут-чам чайлаарга багай.

Хей-аъды, сүлде-сүнезини чайлаан кижиге ол чылын үү-даа таваржып болур. Бир чижектен ап көрээлицер: 1962 чылдың декабрь 12-де төрүттүнген оол кижиге номдан ажып көрээлицер. Бо оол пар чылдыг, кадыг чылда төрүттүнген, 2 кара меңгилиг, багай хиреліг меңгиде төрүттүнген. эдеринчи меңгизи база багай 5 сарыг меңгилиг, бирле үеде хай-бачытка таваршса хөнү, чаш турда меңги чазаар ном номчудар турган, ам бо оол хырын иштинге хары-биле иады 31 харлыг, бо чылын ыяш олутта олуруп алган, ыяш кеспес, турбас, сыкпас, чер каспас ужурлуг. Ыяш бүрүзү четчип турда, азы сарыг бүрүде хай-бачытка таваржып болур, аргалыг болза, чаш ыяштан хар-назы дилеп, дагытса эки. Бо чылын үүлдези улуг-дур, Юпитер сылдыстыг, алдын эдилезе эки, даш аймаандан бирюза эдилезе аас-кежиктиг, неделя бүрүзүнүң пятница хүнү багай хүн, бүгү тала-биле ол хүн боданза эки, ырак чорбас, куда-дой барза боданып чоруур, кайы хамаанчок эм-тан ишпезе эки, черле ниитизибиле боданыр болза артык эвес. Ол-ла оол 24-36 хар аразында ном номчутпас болза, хай-бачытка таваржып болурун айтып турар, чырык чер кырынга 6 дуриг амытаннарның чаагай күзелин деткип, назы-хар узадып, хай-бачыттан чайладыр кончуг улуг булн чаяанныг ИЕ-БУРГАН. Аная чула дээжизи өрүүп, ооң номун номчууру дээрге, ону дамчыштыр бүгү бурганнарга 21 дари эгелерге, үдүп, тейлеп, күзел-соруун даактап турары ол. Бистиң өртемчейниң амыр-тайбыңын даап харылып турар дөрт бурганнарның эң-не улуу ГАРАНСЕК-тиң маанайы — УМ-МА-НИ-ПАД-НИ-ХУМ! Ол болза, тывалап очулдурар болза, хөйнү чугаалап турар. Кол очулгазы бо: «АЙДЫС-ЧЕЧЕК ҮРҮНҮНДЕ САЙ ДЕГ. АЧЫ-ҮРЕЗИ МАНДЫП БОДАРАЗЫН, ӨРШЭЭ!» — дээн үткалыг.

Сүзүк ному номчуур дээн кижи баштай МААНИ номчуп, бодун арыгланып алыр, номну мооң мурнунда үүлгеткен нүгүл-хинчээм арыт-сын, ада-ие, ха-дуңма дамчыштыр салгап келген нүгүл-хинчээ, бодумнуң бүгү назынымда үүлгеткен нүгүл-хинчээм бүрүзү сагыш-сеткилден арылзын дээш, аарыг-аржыым ажар-бужарым, ханаа-думаам, хай-бачыдым арылзын дээш 19, 29 катап номчударга чедер.

ИДЕГЕЛДИҢ ТАРИНАЗЫ деп тускай судур ному бар. Ол судур бүгү судурларның эгези, ном-судур номчуур дээн кижи баштай ол номну номчуур, ындыг ном чок таварылгада үстүнде сүзүглелдер болгаш тариналар номчуур. Чүдүлгениң кайы хире күштүг болуру, чүдүкчүлерниң бурган сагызында, ном-судурларга, лама-башкыларга идегелинден кол хамааржыр. Идегелдиң соонда КАНДАЛАНЖА номун номчуур.

МЕГЗИМ ТАРИНАЗЫ. Мегзим номчууру дээрге чүдүкчүлерниң күзээн күзелин бүдүн-бүрүн амгы үеде бистиң өртемчейниң амыр чыргалын даап харылып турар 4 бурганнарга: ГАРАНСЕК, ЧАМЗИЕНГЕ, ОЧУР-МААНАЙГА, СОНГОВЕГЕ чүдүп-тейлеп, даактал кылып турары ол. КҮЗЕЛ БОТТАНДЫРАР ТАРИНА: Ом-Дарий, дуу-дарий санмаа, дармаа, марияза барандыг шоодаана сухаа! Бурган башкы шашкаадайның тариназы: Омаа-хоо, омаа-хоо фанни-фанни сухаа! Дүшке кирген, каранка көзүлген, кулакка дыңналган бак ёра хоралыын баш удур базар тарина: Ом-сарбаа нараа-хораа үстүн хүрү сухаа!

1992 чыл суг халаптын эр кара мечи чылы-дыр. Кыжы соок, хар чугазымаар, кижилерге хамчык-думаа, сырыны дегзе-даа чиик эртер, ниитизи-биле кадыг чыл болур. Мечи чылдыглар нарын улус, угаанныг, эрес кашпагай, чөрүшкек, сагыңгыр, тывыңгыр, кандыг-даа берге айтырыгларны чииги-биле шиитпирлеп болур, кылыктыг, тура улуг, могадыычал. Бо чылын Сарбашкын чылдыгларга чидиг чөрүл-дээлер, чажыт согуглар таваржыр. Чылдың 1-ги чартыыйда оор-сук, каражага таваржыр, март, апрельде хоп-чип, аас-дылга, часкаар дөргүл-төрел-биле бактажыр. Мечи чылдыгларга эки үелер май болгаш кыскы дүжүт ажаалдазының үези. Мечи чылдыглар ат-алдардан көңгүс кортпас, ол кончуг эки үргедекчи, оларны эрге-чагыргага үр үеде олуртуп болбас. Мечи чылдыглар кичээнилер, чүге-даа таваржып болур силер, ам силериниң чылынар кирер.

Ынчангаш чүдүлгезин ышкының алган чон боттары чоорту чиде бээр деп сөглеп каан мерген угаан аңаа-ла чугаалап кагбаан. Шаг-шаанда Египет улуг чүдүлгелиг, хей бурганнарлыг чорда, кончуг улуг культуралыг сайзырангай күрүүе турган, кажан чүдүлгезин ышкыныган соонда, Египет күрүнези буурап дүшкен болгаш чону читкен, ам ында бодунуң нациязы чок грекпер, арабтар артканнар.

Тыва чон эрте-бурунгу чүдүлгенер сарыг-шажынны катап тургузар дээш боттарыңар улуг дузаларны чедиринер! Чүдүлге артык эвес. Чонуңуң мээ-медерелинден 50-60 чылдарда ап, уштуп октапкан чүдүлгени катап тургузары берге-ле, ынчалза-даа чүдүлгени диргизин, бут кырынга тургузарывыс, келир салгалга, оларның кижизидилгезинге, амы-бот болгаш оран-чурт камгалалынга ажык-дузалыг.

Чүдүлгевисти, дылывысты, аттарывысты бут кырынга тургузуп, эгидин алзывысса, тыва чон читкес, тыва чурту арыг-чаагай артар.

Мадон МОНГУШ.
Өвүр район.

ТӨРЕЛДЕРИМ «КОНТРЛАР»

1938 чылдың октябрьда болган ТАР-ның Онза судунуң шиитпирин өзугаар «контрлар» Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Данчай, Биринлей, Лопсан, Сенгиижик, Сунгар-оол оларны боолап каан. Оларның иштинден Данчай Оюн биле Сенгиижик Оюн ийиниң допчу намдарын кысказы-биле таныштырар бодадым. Кайызы-даа Таңды кожуунуң Межегейниң Алаакка төрүттүнген.

Данчай Оюн Моолга нам сүүгүлү дооскан. 1923 чылда ТАРН кежигүнүнге кирген. Ынчан Тываның Сан ямызының сайдынга томуйлаткан. 1932-1934 чылларда ТАР-ның Дашкынтыкы херектер ямызының сайыды, Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы. Күрүнениң план комитединиң даргазы турган. 1934-1937 чылларда ССРЭ биле ТАР-ның каттышкан акционерлиг банкызының директору чораан. 1933 чылдан эгелээш, 1938 чылга чедир ТАРН ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТАР Биче хурал кежигүнү турган.

Сенгиижик Оюн — Күрүнениң иштики политиктиг эргелелиниң даргазы, ТАР-ның прокурорунуң оралакчызы чораан.

Данчайның, Сенгиижиктің төрелдери, чангыс черчурттулары оларның үзелбодалларын эдерип, «контр» херекти кылган дээш 1938 чылдан 1950 чылларының эгезинге чедир Межегей, Элегес, Көк-Булуң, Ээрбек сумуларындан четче эвес сан-биле алырга, 34 кижи шиитпирген. Оларның иштинден алды кижи боолатыган, ийи кижи карабанызга байысаалга үезинде өлген.

Оларның чамдыктарының ат, фамилиязын силерге таныштырып көрейн. Данчайның кады төрээн дузмазы Чик-Сүрүн Оюн, Лопсан Оюн (Узун Лопсан), Калиндивин Оюн боолаттырып шиитпирген. Саарбай Оюн кара-бажыңга өлген. Данчайның кады төрээн дуңмазы Данзын, Артаа, Чүнчүк-оол, Шавы, Лагба, Ичин-Хорлуу, Келик-Чамзы, Доньят, Болагандай, Сандый-оол, Тепил-оол, Лакпа, Чаптуу, Шулуу, Оюннар, Салчак Санчат-Сүрүн олар сес-сес чылларда шиитпирген.

Боолап шиитпирген-ниң бирээзи Калиндивин Оюн авамның дуңмазы кижи. Ол Улан-Баторга лама суг-уулу дооскан, хелин чораан. Межегей хүрээзинге ламалап, чон ортузунга ламаизмниң хуурмак сурталаын нептередип чорутканы дээш 1940 чылдың чеди айның 7-де ТАР-ның Иштики херектер ямызының Таңды кожуунга төлээзи биче лейтенант С. Тавааның ат салганы ордериби-ле тудуп хоругдаан. «Контрнуң» истелге херээн 8 айның 15-те дооскаш, 9 айның 2-де ТАР-ның Иштики херектер ямызының коллегиязының доктаалынга үндезилээш, дээди хемчег-биле ялалап шиитпирген. ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Даргазы турган Полат Оюн ук шиитпирген-ни бадылаан. Бо дугайында Тыва Республиканың Күрүнениң айыыл чок чорук комитединде документилер бадыткап турар.

ССРЭ-ге И. В. Сталинниң, Тывага С. К. Токаның удуртулгазының үезинде коргунчуг репрессия 1950 чылларының эгезинде Тывага кыптыгып, кем-буруу чок, актыг араттарны, партия, совет, колхоз, совхоз удуртукчуларын, чогаадыкчы интеллигенцияның эң эки төлөлекчилерин бөлүк-бөлүү-биле тудуп хоругдап турган. Ол репрессия Таңдының араттарын, мурнакчы үзелдиг кижилерин оюн эртпээн. Ленин аттыг колхозтун хову бригадири турган, авамның кады төрээн угбазының оглу Бадыргы Оюнну партия Таңды райкомунуң секретары турган Монгуш Доржулдайга кыжаныр, Совет эрге-чагыргага удур «контр» херекти удуртуп турганы дээш 10 чылда шиитпирген. Ол бодунуң актыын, чүү-даа кылбаанын, шын туруштуун илередип, РСФСР-ниң прокурорунга биддириишкинин киирген. Ийи чыл ажыг үеде кара-бажыңнадып, байысаадып келгеш, кадыы баксырааш, ол мөчээн. РСФСР-нуң прокурорунуң оралакчызы А. В. Бутурлиниң удурланыышкыны-биле Тыва автономнуг областың суду Бадыргы Оюннуң (мөчээн соонда) шиитпиргени үндезин чок дээш ону агарткан.

Бадыргы Оюнну кара-бажыңнаан соонда, Ленин аттыг колхозтун үндезилекчилерин күрүнениң айыыл чок черинин ажылдакчылары тудуп бажыңнап эгелээн. Олар болза: - Тава Тажы-Самбуу, Лүндүп, Ендан, Биче-оол, Сандан-оол, Опаа, Чанзан-Хелин, Сулдум-Хелин, Юмбуу-Ээржи, Билчиир-оол, Седен-Хелин, Сундуй, Топтак-оол Оюннар. Оларның шуптузун «контр» херек кылганы дээш 25-25 чылларга шиитпирген, 5-5 чыл шөлээн турган.

«Контр» дээш бажыннатканнарны байысаарга үк кижилерни буруудадып алыры-биле оларны көгүдер, хөлилээр, бир эвес дүжүп бербес болза коргудар, «силерни боолап каптар», «силернин «контр» херээнер дугайында өске эштеринер өчүп берипкен» деп мегелеп, янзы-бүрү аргаларны айыыл чок черинин ажылдакчылары байысаалга үезинде ажыглап турган. Оюн-биле чергелештир байысаалга үезинде кижилерге каркы, харын-даа эт-тээр таварылгалар тургуулаан. Моон ужурунган чамдык кижилер кылбаан хеерээн кылган кылдыр өчээш «контр» болуп турганнар.

Архивте кадагалаттынып чыдар документиден бир чижекти мадаа киирер бодадым. ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунуң адынга 25 чылда шиитпирген, 5 чылда шөлүттүкен, мөөн кады төрээн акым Тава Тажы-Самбуу дилег билдириишкин киирген, ында бижээни мындыг: «Ленин аттыг колхозтун колхозчуларынга Советтерге удур агитацияны кылып, күрүнеге тараа дужааванар, колхозка ажылдаар хөөнүм чок деп кажан-даа чугаалаваан мен деп өчүүрүмге хелемечи Монгуш Саваар-оол тура халып келгеш, хөрөөм орта ийи катап шашкан. Кээп дүшкен мен. Туруп келиримге, истелге килдизиниң начальниги полковник Новиков он талакы холумну күш-биле болгаарга, караам оду кызанайнын турган. Ынчангаш мени шииткени шын эвес деп бодаар мен. Мөөн хөрөөмни катап хынаарыбиле айтыышкын бээрин силерден диледим».

ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунун орнунга ажылдап турган Вавиловтун удурланыышкыны-биле «контр» дээш 25 чылда шиитпирген, 5 чылда шөлүттүрген Тава Тажы-Самбуу, Оюн Ендан, Оюн Юмбуу-Ээржи оларны хөрөөн катап хынаан. Түннелинде үстүнде ады киргеннерни буруудадып кандыг-даа барымдаа чок болган. Ынчангаш оларның шуптузун агарткан, хавырган өнчү-хөрөңгизин дедир эгиткен.

1953 чылдың октябрьда ССРЭ-ниң Кол шериг прокуратуразының тускай комиссиязы Тыва автономнуг областа келгеш, айыыл чок чорук эргелелиниң чамдык ажылдакчылары истелге үезинде шын эвес үүлдерни кылып турганын илереткен.

Хоойлунуң байысаалга чурумун каржызы-биле хаждып турганнарның арызында Таңды районунуң айыыл чок чорук чериниң даргазы турган Лезный, очулдурачу-байысаакчылар А. Бөшкендей, М. Саваар-оол, областың айыыл чок чериниң харыысалгалыг ажылдакчылары Новиков Ширшов, Терехин, Пантелеев оларның аттары бар. Актыг черге хамаатыларны буруудадып, кара-бажыңнарже киир октап турган, ол үезинде бедик алдар-атка, эрге-дужаалга четкен үстүнде адаан кижилер хоойлу өзугаар харыысалга хүлээр ужурлуг. Ындыг турбуже, оларның чамдыктары хөндуткелдиг кижилер болуп, бо хүннерде бистиң аравыста ажылдап, чурттап чорууру кымга-даа чажыт эвес болгай.

Репрессияга таварышкан хамаатыларны агартырының база оларның хавырган өнчү-хөрөңгизин эзлериниге эгидериниң талазы-биле өлөөн ажылдарны кылганын билир бис. Ындыг-даа болза ханаа хамааржыр ажылдар ам даа бар.

Амгы үеде кандыг-даа үвени дорт чиңгине адыбиле адаар болгай. Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Данчай, Сенгиижик, Сунгар-оол, Лопсан болгаш өскелерин-даа боолап каапканыдан бээр бежен чылдар ажып турар. Бистиң чогаалчыларывыс К. Кудажы, Э. Донгак, күш-ажылдың хоочуну А. Борбак-оол олар үстүнде адааным кем-буруу чок кижилерни Чедер ховузунда, Шоолдуң элезиниг черлеринде боолап каан деп бижип-ле турар. Херек кырында ону дорт удуртуп, ат салып турган Оюн Полат, Хертек Анчымаа бо кижилерни каяа боолаанын билир хирезинде ону айтып бербейн турарлар болгай. Данчайның хеймер кызы Галина Сайсуу бодунуң адазының революсчу алын эгидерин, намга катап тургузарын, хавырган орден-хавыяазын тыпсырын, оола чадаарда оон боолаттырып каан чериниң тодарадып алыр дээш бежен ажыг чылдарының иштинде диленип келген. Ам ооң хары безин алдан ажа берген.

«Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин ат салганы Хоойлуну амыдыралга боттандырар дээш эвээш эвес ажылды бистиң республикага кылыры чугула деп санап турар мен.

1938 чылда Тыва Төп кооптун баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы турган, авамның кады төрээн дуңмазы Артаа Оюн «контр» херекке онаашкаш, 8 чыл шиитпирген. Ийи чыл эртпээнде авамның база бир дуңмазы Калиндивин Оюн «контр» дээш буруудаткаш, боолап шиитпирген.

Ол үеде школа назылыг турган мен. Ындыг-даа болза мени «контрлар чээни» дээш школага хүлээп албаан. Мөөн үе-чергем оолдар, уруглар шуптузу Дүргениин, Бай-Хаактың, Кызылдың № 2 школаларынче өөренип чоруй барганнар. Школага өөренексээримни чүге деннээр боор. Межегей сумузунуң даргалары чылдын-на чизе кылып келир, мени школа назылыг кылдыр чиселел алыр. Өөредилге чылы эгелей бээрге, мени школага хүлээп албас болган. Ынчалдыр 15 харга чедир школага өөренмедим. Чүге 1941 чылда он беш харлыг улуг эр Дүрген эге школазының бирги клазынга өөренип кирдим. Бичин дуңмалары-биле кады өөренирге дыка-ла эпчок чүве чораан. Ындыг-даа болза билиг чедип алыр дээн кижи өөредилгемни ара кагбаан мен. Оон соонда өөредилгемни Бай-Хаак чеди чыл школазынга, Кызылдың башкы училищезинге уламчыладым.

1950 чылдың март айда үе-чергем оолдар-биле кады шериг албан-хүлээлгезин эрттирери-биле чорупкан мен. Ынчан училищениң ийиги курузунга өөренип турдум. ССРЭ биле Кыдатты чазактарының дугурхулгаазын өзугаар Совет Армиянын дыка хөй кезектери Кыдатка турган. Артиллерия кезээнге шериг албаны эрттирип турган мен. Политиктиг өөредилгеге, дайынчы шериг чепсектерни шиитээдип алырынга кызымак, корум-чурумнуг болганымны барымдаалаан, улуг сержант атты тывыскан, салбыр командиринге депшитпен. Бистиң ротавыс үгер-боолар, оларның дайынчы октарын шыгжаан складтарны намгалап турган. Ынаар кирерде тускай шынзылганы көргүскеш, каш дакпыр таныыларны эртер чүве болгай. Складтарны камгалаан солдаттарны айыткан шактарында солуштурары, оларның эжиктеринде таңмаларны хүнүүлүг хынаары мөөн дорт шериг хүлээлгем турган.

Бир-ле катап полк командири, Совет Эвилелиниң Маадыры, полковник Иванов мени келдирткен болгон.

— Разведканың медээзин өзугаар алырга, сээн кады төрээн акын болгаш даайларың Совет эрге-чагыргага удур контр бөлүк организастаан-дыр. Ынчангаш сээн албан эрттирип турар черин тергиин чажыт болганы-биле сени өске шериг кезээнче шилчидер бис — деп, командир чугаалады. Мөөн хамаарыштыр эки характеристиканы бижип бээрин түннелинде дыннатты. Ындыг чоруктуң ужуугуудан өске шериг кезээнче шилчиир ужурга таварышты. Чаа кезекке баргаш, эрге-дужаалым-даа бедиваан, улуг сержант болзумза-даа, аная солдаттар-биле дөмей шериг албанын эрттирдим.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.
Бо материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.).

ТВ

ЯНВАРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 «Салым-чаяанныг кижилер болгаш мөгейикчилер». 9.50 Футбол допчулалы. 10.20 «Наполеон болгаш Жозефина». Уран-чечен телефильм. 2-ги кезээ. 11.20 Мультфильмнер. 12.00 Медээлер. 12.20 Ритмиг гимнастика. 12.50 ССРЭ-ниң улустуң артизи М. Жаров. 13.55 Б. Сметана. Операга увертюра. 14.05 Мультфильм. 14.20 «Биржаларлан медээлер». 14.35 «Силерге бо херектиг бе?». 14.45 Салыг олуруу. 15.00 Мультфильм. 15.20 Эмнээшкин массажы. 15.35 «Криминал талазы-биле салымныг кижи». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Чемпионнар-биле кады. 17.15 Уругларның музыка клуву. 18.00 Медээлер. 18.20 Рампаның өске талазында. 18.40 Мультфильмнер. 19.10 «Кончаа сүрүүшкүнү болгаш политика». 19.45 «Наполеон болгаш Жозефина». Уран-чечен телефильм. 2-ги кезээ. 20.45 «Тамчыктыг улупар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 Уран-чечен фильм (АКШ). 23.30 «Шалола» ансамблынын көргүүү. 23.45 Криминал талазы-биле салымныг кижи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 01.00 Медээлер. 01.25 — 02.55 Музыка-хөгжүмнүг шоу.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Фрашуз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг шакта. 9.05 Фрашуз дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.35 Ойнаар-кыстар шинзи. 11.15 «Маргыштыг чугаа». 13.00 «Оортан маная». 13.30—14.00 «Сагыш-сеткилден дөзевилел».

* * *

16.00 Экстрасенсорлуг медицина айтырыглары. 16.30 «Делгем». 17.00 Дагта хаактаашкын. Делегей кубогу дээш. 17.45 Тинко. 18.00 «Амыдыралдың күзү».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Делегей байдалынын дугайында беседа. 18.25 «Эквивенер!». Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязында. 19.25 Медээлер. 19.35 Бистин байырывысты хүлээп ап көрүнер. 19.45 Чарладдар. 19.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 «Үш хайгыылдың полковниги». 21.20 Хөй-ниитиниң саналоалы. 21.30 Теннис допчулалы. 22.05 Информастыг программа. 22.35 Ажылгыр чарылгачы. 22.50 «Ав журнал». 23.40 Барымдаалыг фильм. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20—01.10 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15 «Экстро» студия көргүзүп тур. 18.50 «Депшиирнинг аргалары». 19.05 Музыкалыг программа. 19.35 Хүнүүн-не байырлал. 19.45 Барымдаалыг фильм. 19.55 Реклама.

КЫЗЫЛДАН

20.00 Тоолдар. 20.30 «Үеним судалы» программа. 21.10 — 22.45 «Кадыг ажыл». Уран-чечен фильм.

КИНО

ЯНВАРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Отмщение в «Большом мире» 9.30, 13.30, 15.30, 17.30 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Змея в тени орла 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: Солнце в кармане 9.00, 12.10, Счастливого плавания 10.30, 13.40, Фанат-2 15.20, 17.10, Отличный полицейский (АКШ) 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Жертва во имя любви (Индия, 2 сериялыг) 12.20, 15.00, 17.40 шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ иниитилел политиктиг — 3-36-25;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-34-98
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ чагаа — 3-38-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва содбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28340 экз. Чагыг № 18.